

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT  
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 4. SZÁM  
LXI. ÉVFOLYAM

---

B. Halász Éva  
*A decima et nona az Anjou- és a Zsigmond-korban*

---

Lakatos Bálint  
*Követek és követségek a Jagelló-korban*

---

Baros-Gyimóthy Eszter  
*Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi  
gömöri mezővárosban*

---

Erdélyi Gabriella  
*Esterházy Miklós mint családfő*

---

Deák Ágnes  
*Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására  
Magyarországon 1865-ben*

---

Andreas Schmidt-Schweizer  
*A magyar–német államközi kulturális kapcsolatok (1949–1989)*

---

*A trianoni béke a magyar, román és szlovák  
történelmi gondolkodásban*

---

# TARTALOMJEGYZÉK

---

## LXI. évfolyam, 2019. 4. szám

### TANULMÁNYOK

- B. Halász Éva** · A *decima et nona* az Anjou- és a Zsigmond-korban 571
- Lakatos Bálint** · A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526) 593
- Mikó Gábor** · Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz 617
- Baros-Gyimóthy Eszter Márta** · Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban 633
- Erdélyi Gabriella** · Esterházy Miklós mint családfő: utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban 657
- Deák Ágnes** · Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben 681
- Andreas Schmidt-Schweizer** · A hidegháború és a német kérdés ütközőzónájában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok (1949–1989) 703
- Zahorán Csaba** · „Addig a békesség, míg szomszéd akarja” Trianon és a magyar-szomszéd viszony napjainkban 731
- Marius Diaconescu** · A „teljes nemzeti szabadság” az 1918. december elsejei gyulafehérvári határozatban 745
- Ondrej Ficeri** · Vállalni a felelősséget Trianonért 763
- Romsics Gergely – Zahorán Csaba** · Útkereső történések. Megjegyzések egy lezáratlan eszmecsere naplójára 777

# A HIDEGHÁBORÚ ÉS A NÉMETKÉRDÉS ÜTKÖZŐZÓNÁJÁBAN

## A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok (1949–1989)

ANDREAS SCHMIDT – SCHWEIZER

.....  
IN THE BUFFER ZONE OF THE COLD WAR AND  
THE GERMAN QUESTION  
Cultural Relations between the Peoples's Republic of Hungary and  
the Two German States (1949–1989)

The present study deals with German–Hungarian cultural relations in the four decades from 1949 to 1989, i.e. the foreign cultural policy of the People's Republic of Hungary towards the two German states and the cultural diplomacy of the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany towards Hungary during the Cold War era. In doing so, it deals with a – hitherto unresearched – section of the history of German–Hungarian relations that was not only very complex and multi-layered in terms of content, but was also particularly changeful, contradictory and charged with tension in terms of its course and strongly influenced by antagonistic ideological factors.

Keywords: Germany, Hungary, culture, cultural relations, Cold War, international relations, intergovernmental relations  
.....

A tanulmány<sup>1</sup> a német–magyar kulturális kapcsolatokat elemzi az 1949 és 1989 közötti négy évtizedben; tárgyalja a Magyar Népköztársaság két német állam irányába folytatott külügyi kultúrpolitikáját és a Német Demokratikus Köztársaság (= NDK), valamint a Német Szövetségi Köztársaság (=NSZK) Magyarországgal fenntartott kulturális diplomáciáját a hidegháborús korszakban. A német–magyar kapcsolatok történetének egy eddig fel nem dolgozott részterületével foglalkozik,<sup>2</sup> amely nemcsak tartalmát illetően tekinthető rendkívül komplexnek és sokrétűnek, hanem a kapcsolatok alakulását tekintve is változatos időszak volt, ellentmondásokkal és feszültségekkel teli, ráadásul jelentősen befolyásolták

---

*Andreas Schmidt–Schweizer, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Jelenkortörténet témacsoport.*

- <sup>1</sup> A tanulmány egy, az 1949–1990 közötti nyugatnémet–magyar kapcsolatokat vizsgáló projekt keretében készült a BTK Történettudományi Intézetben. A szerzót és kollégáját, Dömötörfi Tibort a kutatásban az OTKA (K-81562) támogatta. (A kézirat lezárása: 2019. szeptember 21.)
- <sup>2</sup> Annak ellenére, hogy mind Németországban, mind Magyarországon nagyon sok dokumentum maradt fenn a kérdésről, eddig nem született tudományos elemzés róla. Csak néhány részkérdést tárgyaló munka jelent meg mostanáig a német–magyar kulturális kapcsolatokról. (Lásd a hivatkozott műveket.)

az antagonisztikus világnézeti ellentétek is.<sup>3</sup> Ebben a világban, Európa és Németország kettéosztottsága által jellemzett történelmi korszakban a kelet–nyugati kapcsolatok, illetve a tömbök közötti konfrontációk, és mindenekelőtt a németkérdés, szükségszerűen kihatottak a német–magyar kulturális kapcsolatok alakulására is.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a német–magyar kulturális kapcsolatok alakulását, a célkitűzésekre, intézkedésekre és a tényleges eredményekre koncentrálni. A kapcsolatokat hat, egymástól világosan elválasztható szakaszra bontva vizsgálom. A periodizáció elsősorban a nyugat- és keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok változó intenzitásán és minőségén alapul, valamint figyelembe veszi a két német állam magyar kulturális életben betöltött változó súlyát is. Az empirikus-deszkriptív szinten túl megkísérlem a belpolitikai, német és világpolitikai történések figyelembevételével elemezni az adott folyamatokat, és ennek a problematikus hármas viszonyrendszernek az alapvető kihívásait. A főleg makroszintre koncentráló vizsgálat keretében természetesen csak esetenként van mód arra, hogy kitérjek néhány, számomra meghatározónak tűnő aspektusra, s csupán az illusztráció kedvéért mutatok be olykor konkrét, jellemző példákat. A terjedelmi korlátok miatt teljesen le kellett mondanom a három állam vezető grémiumaiban folyó, kultúrpolitikát érintő viták elemzéséről. Végezetül rövid pillantást vetek e kulturális kapcsolatok történetének hosszú távú, ma is létező kihatásaira.

A tanulmány kulcsfogalmai, a „kulturális kapcsolatok” [Kulturbeziehungen], a „kulturális érintkezés” [kulturelle Kontakte], a „külügyi kulturális kapcsolatok” [Außenkulturbeziehungen] és a „külügyi kultúrpolitika” [auswärtige Kulturpolitik] rövid magyarázatra szorulnak.<sup>4</sup> A kulturális kapcsolatok hivatalos, állami, tartományi szinten zajlanak, és államközi szerződéseken, megállapodásokon és megegyezéseken alapulnak. A kulturális érintkezések kialakulhatnak az állami szint alatt is, a hivatalosan, államközi szerződésekkel nem szabályozott területeken. A külügyi kulturális kapcsolatok aktorai állami szervek, vagy állam által ellenőrzött, közvetlenül, esetleg közvetetten befolyásolt intézmények, magántársaságok vagy vállalatok, egyesületek és művészeti csoportok stb., valamint magánszemélyek. A tárgyalt korszakban meghatározó szerepet játszott az állami szint és az állam által irányított aktivitás – mindenekelőtt a kommunista rendszerek sajátosságai, illetve ebből következően a kulturális érintkezések speciális keretfeltételei miatt. A kulturális kapcsolatok közé elsősorban az oktatás és nevelés, tudomány és felsőoktatás, művészet (irodalom, zene, festészet, szobrászat, színház, film), nyelvápolás, ifjúsági kapcsolatok, sport és tömegmédiaterén működő érintkezést sorolom.<sup>5</sup> A tudományos

<sup>3</sup> Ezzel szemben a Magyarország és a két német állam közötti gazdasági kapcsolatokat sokkal inkább a pragmatikus gazdasági érdekek irányították, és azokat folyamatos növekedés jellemezte a négy évtized alatt.

<sup>4</sup> A fogalmak tisztázásához lásd Horst Harnischfeger: *Auswärtige Kulturpolitik*. In: *Handbuch der deutschen Außenpolitik*. Hrsg. Sigmar Schmidt – Gunther Hellmann – Reinhard Wolf. Wiesbaden, 2007. 713–723.; Martin Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main, 2002. 2–10.

<sup>5</sup> A kultúra különböző területeire a Werner Maihofer által használt definíciót használom. Werner Maihofer: *Kulturelle Aufgaben des modernen Staates*. In: *Handbuch des Verfassungsrechts*. Hrsg. Ernst Benda – Werner Maihofer – Hans Jochen Vogel. Berlin [West], 1983. 977. A fő területek egyikét, a vallást a vizsgálatban

kapcsolatokat illetően elkülönítem egymástól az ideológiailag kevésbé érzékeny technikai-tudományos, és a világnézetileg problémásabb bölcsészet- és társadalomtudományi területet. A „külföldi kultúrpolitika”, „külföldi kultúrpolitika”, illetve „kulturális diplomácia” mind a többé-kevésbé kölcsönösségen alapuló kulturális kapcsolatok alakításának eszközei. Mint általában a külpolitikában, természetesen itt is mindig nemzeti érdekekről és hatalmi politikáról van szó<sup>6</sup> – mondjon bármit az idealista retorika –, s a mozgatórugókat és célokat mindig alapos vizsgálat tárgyává kell tenni.

A „hidegháború”<sup>7</sup> mint a korszak világpolitikai háttere és az abból fakadó konfliktusok és cselekvési kényszerek határozták meg döntően a három állam politikai akcióradiuszát mindenkorai szövetségi rendszerében, így a külügyi kultúrpolitikában is. A „németkérdés”<sup>8</sup> fogalom arra a problémára utal, ami Németország második világháborút követő felosztásából és a két német állam különböző táborokhoz való tartozásából fakadt, és arra a feszültségre utal, ami abból keletkezett, hogy mindketten a német államiság, nemzet és kultúra képviselőjeként léptek fel a külföld felé. Németország felosztása ezzel a két német állam kultúrpolitikai törekvéseit illetően szükségképpen olyan éles versengéshez vezetett, amelyre számolnia kellett minden harmadik államnak, így Magyarországnak is.<sup>9</sup>

A Harmadik Birodalom összeomlása, Németország és Magyarország megszállása, a 400 000 magyarországi német csaknem felének erőszakos kitelepítése<sup>10</sup> után az államközi kapcsolatok megszűntek, s így a német–magyar kulturális kapcsolatok is csak 1949 őszén indultak újra. Az egyre élesedő hidegháború és a sztálinizmus feltételei között természetesen csak az 1949. augusztus 20-án kikiáltott Magyar Népköztársaság és az

---

figyelmem kívül hagyom, mert ebben az összefüggésben nem játszott szerepet, szemben pl. a nyelvapolás területével, amely – később bemutatandó okokból – kiemelkedő jelentőséget kapott a témában.

- <sup>6</sup> Horst Harnischfeger a külügyi kultúrpolitika kapcsán megállapítja, hogy abban „döntő jelentőségű, hogy az államok külpolitikájuk általános céljai érdekében megpróbálnak a kultúra eszközével is befolyást gyakorolni a többi államra, vagy befolyásukat, illetve hatalmukat a kulturális kapcsolatokon belül is növelni.” Harnischfeger: *Auswärtige Kulturpolitik*, 713.
- <sup>7</sup> A hidegháborúhoz az újabb publikációk közül lásd John Lewis Gaddis: *Der Kalte Krieg. Eine neue Geschichte*. München, 2007. A klasszikusok közül lásd Wilfried Loth: *Die Teilung der Welt 1941–1955*. München, 1987. Magyarország szerepéről a hidegháborúban legújabban lásd Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Bp., 2019.
- <sup>8</sup> A németkérdésről lásd *Die deutsche Frage in der Weltpolitik*. Hrsg. Jost Dülffer – Wolfgang Michalka. Stuttgart, 1986.; Eberhard Schulz: *Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. Beiträge zu einer Politik der Verständigung*. München, 1989. (Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik.)
- <sup>9</sup> A nyugat-, illetve keletnémet külügyi kultúrpolitikáról lásd Johannes Paulmann: *Auswärtige Repräsentationen nach 1945. Zur Geschichte der deutschen Selbstdarstellung im Ausland*. In: *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Hrsg. Johannes Paulmann. Köln, 2005. 1–32.; Olivia Griese: *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg. Die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949–1973*. Wiesbaden, 2006. 23–54.; Christian Saehrendt: *Kunst als Botschafter einer künstlichen Nation. Studien zur Rolle der bildenden Kunst in der Auswärtigen Kulturpolitik der DDR*. Stuttgart, 2009. (Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 27) 47–89.; Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*, 27–39., 96–161.; Ingrid Muth: *Die DDR-Außenpolitik 1949–1972. Inhalte, Strukturen, Mechanismen*. Berlin, 2000. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft) 14–53. Magyarországról nem állnak rendelkezésre hasonló elemzések.
- <sup>10</sup> A magyarországi németek elűzéséről és annak nemzetközi, valamint magyarországi összefüggéseiről lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.

1949. október 7-én alapított Német Demokratikus Köztársaság közötti kapcsolatfelvételtől lehetett szó.

## A kulturális kapcsolatok első szakasza (1949–1959)

A német–magyar kulturális kapcsolatok első szakasza az 1949 és 1959 közötti évtizedet fogta át. Alig néhány héttel az NDK és Magyarország közti diplomáciai kapcsolatok felvételét (1949. október 19.) Kelet-Berlin kezdeményezte<sup>11</sup> a kulturális kapcsolatok felvételét Budapestenél.<sup>12</sup> Ennek eredményeként írták alá 1950. június 24-én az első egyezményt az NDK és Magyarország közötti kulturális együttműködésről.<sup>13</sup> A mindössze tizenegy cikkelyt magában foglaló szerződésben a felek célul tűzték ki „a fasiszta és militarista ideológia legyőzését”, és nagy általánosságban rögzítették, hogy együttműködnek az oktatásügy, tudomány, média, propaganda, színház, film és zene területén.

Minden ilyen, Kelet-Európában megkötött bilaterális szerződés mögött természetesen felfedezhető a Kreml hatalmi politika és ideológia által motivált azon elvárása, hogy a szatellitállamok kulturális életüket a „szocialista realizmus” jegyében, szovjet mintára alakítsák át.<sup>14</sup> De magának a kelet-berlini rezsimnek is érdekében állt, hogy az NDK önálló – a Konrad Adenauer vezette Német Szövetségi Köztársaság által megkérdőjelezett – állami létét nemzetközi porondon is demonstrálja,<sup>15</sup> és propagálja a „szocialista német kultúra” alternatíváját az NSZK „fasiszta, imperialista és militarista” kultúrájával szemben.<sup>16</sup> Budapest pedig nyilvánvalóan azért volt érdekelt a kulturális kapcsolatok felvételében, mert a német nyelvnek az országban még mindig nagy volt a presztízse. Jellemző volt az akkori helyzetre, hogy az 1950-es években a gazdasági és kulturális érintkezés Magyar-

<sup>11</sup> 1949. október végén a frissen felállított kelet-berlini misszió vezetője közölte a kommunista párttal, hogy a „demokratikus német kormány” a közeljövőben kulturális egyezményt kíván kötni Magyarországgal, és érdeklődik, hogy mikor kezdhetnék meg a tárgyalásokat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) 276. f. 80/1949/ 16. ő. e. Lapszámozás nélkül.

<sup>12</sup> Ehhez lásd 26. sz. jegyzőkönyv a SED Politikai Bizottságának 1949. június 10-i üléséről. 2. Bundesarchiv Berlin (= BA) DY/30/IV 2/2/26. Lapszámozás nélkül.

<sup>13</sup> Az egyezmény eredeti példányát magyar és német nyelven a Német Külügyminisztérium Politikai Levéltárában [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts] (= PA AA) őrzik Berlinben. MfAA V 883.

<sup>14</sup> Kelet-Európa szovjetizálásáról lásd Zbigniew K. Brzezinski: *Der Sowjetblock. Einheit und Konflikt*. Köln, 1962. Újabbban *The sovietization of Eastern Europe. New perspectives on the postwar period*. Ed. Balázs Apor – Péter Apor – Arfon E. Rees. Washington, 2008.

<sup>15</sup> Megjegyzendő, hogy maga Moszkva is csak az 1950-es évek közepétől tekintette végleges megoldásnak az NDK önálló állami létét. Lásd Joachim Scholtyseck: *Die Außenpolitik der DDR*. München, 2003. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte. Bd. 69) 5–15.; Hermann Wentker: *Außenpolitik in engen Grenzen. Die DDR im internationalen System 1949–1989*. München, 2007. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Bd. 72) 96–99.

<sup>16</sup> Az NDK első évtizedeinek külpolitikai érdekeivel kapcsolatosan Ingrid Muth szerint a legfontosabb törekvés volt „... az NDK, mint önálló, szuverén, a nemzetközi jog alanya létezésének és stabilitásának külpolitikai biztosítása; [...] az NDK korlátozások nélküli, nemzetközi jogi elismerése, mint második német állam, és a nemzetközi tekintély megszerzése az NSZK társadalmi alternatívájaként.” Muth: *Die DDR-Außenpolitik*, 49. Lásd még Saehrendt: *Kunst als Botschafter*, 50., 60–61.

ország és a többi keleti tömbhöz tartozó állam között még gyakran német és nem orosz nyelven zajlott.<sup>17</sup>

A gyakorlatban a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok ebben az időszakban meglehetősen vontatottan fejlődtek, s az éves munkatervekben megfogalmazott, amúgy is szerény célkitűzéseknek csak a töredéke teljesült. Többnyire egy-egy rendezvény a filmművészet, zene, festészet és irodalom terén, valamint természettudományi, technikai és orvosi találkozások különböző kongresszusokon. 1952-ben, a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok kezdeti szakaszának legaktívabb évében, az októberben, Budapesten tartott Német Kultúra Hete és az ezzel egy időben, Berlinben megrendezett Magyar Kultúra Hete, valamint a német filmhetek Magyarország különböző településeinek a leglátogatottabb kulturális rendezvények közé tartoztak.<sup>18</sup> Az 1950-es években a keletnémet–román kulturális érintkezés is hasonlóan gyenge intenzitású volt, ezért Peter Ulrich Weiß disszertációjában ezt a korszakot találóan a „lendület nélküli kulturális kapcsolatok”<sup>19</sup> időszakának nevezte. Mindez részben a szükséges infrastruktúra és a kvalifikált szakemberek hiányára vezethető vissza,<sup>20</sup> részben pedig arra, hogy a gazdasági újjáépítés és a kommunista hatalom konszolidációja elsőbbséget élvezett a „szocializmus építésének” kezdetén. Ráadásul a Sztálin halála utáni súlyos belső megrázkódtatások az NDK-ban (1953. június), Lengyelországban és Magyarországon (1956. nyár/ősz) hosszú időre teljesen háttérbe szorították a kulturális téren való együttműködés fontosságának kérdését.

Ebben az időszakban semmiféle hivatalos kulturális kapcsolat nem létezett a Magyar Népköztársaság és az NSZK között.<sup>21</sup> Sztálin halála után, 1954-től kezdve azonban történetek marginális, informális érintkezések, különböző, általában Nyugat-Németországban tartott konferenciákon (mindenekelőtt orvosi és természettudományos területeken), sporteseményeken és a film, zene, valamint a vásárok területén.<sup>22</sup> A nemzetközi enyhülés nyomán – a desztalinizációval összefüggésben – 1955–1956-ban, a magyar külügyminisztériumban először mérlegelték, hogy – a szoros történelmi kapcsolatokra való tekintettel – a Nyugat-Németországgal fenntartott kapcsolatokat intenzívebbé kellene tenni, és újra fel kellene venni a hivatalos kulturális kapcsolatokat. Abból indultak ki Budapesten,

<sup>17</sup> Lásd ehhez a Fritz Valjavec vezette „Studiengruppe Südost” 1955-ös elemzését. „A német nyelv értéke Magyarországon.” PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

<sup>18</sup> Lásd a keletnémet külügyminisztérium 1952. október 25-i összeállítását. BA DC/20/15705. Lapszámozás nélkül.

<sup>19</sup> Peter Ulrich Weiß: *Kulturarbeit als diplomatischer Zankapfel. Die kulturellen Auslandsbeziehungen im Dreiecksverhältnis der beiden deutschen Staaten und Rumäniens von 1950 bis 1972.* München, 2010. 88.

<sup>20</sup> A kommunista államok kulturális diplomatai általában megbízható pártfunkcionáriusok voltak, célirányos szakértelem nélkül. A SED vezetése is tudatosan szakított a korábbi német külügyminisztérium személyzeti politikájával. Vö. Muth: *Die DDR-Außenpolitik*, 157.

<sup>21</sup> Hivatalos kapcsolatok ebben az időszakban csak gazdasági téren működtek. Míután 1948 augusztusában a németországi amerikai és brit katonai kormányzóság kereskedelmi szerződést kötött a magyar állammal, a frissen megalapított NSZK és Magyarország ezekhez kapcsolódva elkezdhetette felépíteni gazdasági kapcsolatait, és 1950 márciusában a két ország aláírta az első jegyzőkönyvet az országok közti áruforgalomról. *Bundesanzeiger* Nr. 126. 1950. július 5. 1.

<sup>22</sup> A magyar külügyminisztérium Németország ügyosztályának feljegyzése. 1956. május 28. MNL OL XIX-J-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963) 1. d. 26. t. Lapszámozás nélkül.

hogy a múltban „különösen szellemi, kulturális vonatkozásban a kapcsolatok jelentős része a két nép előrehaladásának, kulturális felemelkedésének ügyét” szolgálta, és javaslatot tett arra, hogy a következő gazdasági konzultációkon folytassanak megbeszéléseket a kulturális kapcsolatok helyzetéről is.<sup>23</sup> E mögött a kezdeményezés mögött minden bizonynyal az a magyar törekvés húzódott meg, hogy a kulturális kapcsolatok felvételével az ország – legalább részben – megszabaduljon a Sztálin alatt előírt, NDK-ra fókuszáló, egyoldalú kulturális orientáció, illetve a szovjetizálás szorításából, és „visszatérjen Európába”. Adenauer Németországa azonban – akármennyire is az volt a célja akkoriban a külügyi kultúrpolitikának, hogy helyreállítsa a megszakadt kulturális kapcsolatokat,<sup>24</sup> nem volt érdekelt abban, hogy egy szovjet szatellitállammal – amely ráadásul hivatalosan is elismerte az NDK létezését – felvegye a hivatalos kulturális kapcsolatokat.<sup>25</sup> Végül a magyar külügyminisztériumi törekvések amúgy is tárgytalanná váltak az 1956. őszi népfelkelés leverése,<sup>26</sup> majd a Kádár János vezette kommunista párt megtorló politikája miatt.<sup>27</sup>

## A kulturális kapcsolatok második szakasza (1959–1965)

A német–magyar kulturális kapcsolatok második szakaszában is Kelet-Németország élvezett Magyarország számára abszolút prioritást. Kelet-Berlin és Budapest ekkor már intenzíven törekedett arra, hogy kulturális érintkezéseiket – különösen, miután 1956 utórezgései elmúltak – a szocialista világrendszer posztsztálini korszakban való konszolidációja jegyében konkrét tartalommal töltsék meg, és megteremtsék az ehhez szükséges infrastruktúrális, személyi és szerződésbe foglalt előfeltételeket. Ezen túl Kelet-Berlin ekkor határozta el, hogy a kb. 200 000 Magyarországi német kulturális „gondozását”

<sup>23</sup> MNL OL XIX-J-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963) 1. d. 26. t. Lapszámozás nélkül. Lásd még Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: Adenauer és a „keleti olvadás”. Az NSZK, a Szovjetunió és Magyarország viszonyáról 1955–1956-ban. *Világtörténet* (2008) 2. sz. 61.

<sup>24</sup> Külügyi kultúrpolitika a Német Szövetségi Köztársaságban. Koncepcionális alapok és szervezeti fejlődés 1945 után. A Német Szövetségi Gyűlés Tudományos Szolgálatának összefoglalója. Bearb. Otto Singer. WF X – 095/03. 2003. december 22. 6. Az 1950-es és korai 1960-as években az illetékes kormányzati szervek mindenekelőtt a megfelelő intézmények (Goethe-Institut, Alexander von Humboldt-Stiftung, Deutsche Welle, külföldi német iskolák stb.) (új)alakításával voltak elfoglalva, miközben a külügyi kultúrpolitikai koncepció fókuszában a „rehabilitáció” kérdése állt, tehát „az NSZK világban elfoglalt helyének és tekintélyének normalizálása”. Uo. 11.

<sup>25</sup> Ebben az összefüggésben meg kell említeni az úgynevezett Hallstein-doktrínát. Ez eredeti formájában (1955) kimondta, hogy Bonn „barátságtalan lépésnek” tekinti, ha más kormányok Nyugat-Németország mellett az NDK-val is felveszik a hivatalos kapcsolatokat. Részletesen lásd Werner Kilian: *Die Hallstein-Doktrin. Der diplomatische Krieg zwischen der BRD und der DDR 1955–1973*. Berlin, 2001. (Zeitgeschichtliche Forschungen. Bd. 7.)

<sup>26</sup> A magyar népfelkelésről és az azt követő megtorlásról lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 1999. 385–416.

<sup>27</sup> A Kádár-rezsim bonni éles politikai elítélése ellenére a nyugatnémet–magyar gazdasági kapcsolatokat már 1957 közepén csendben, szerződésileg újraszabályozták, illetve ismét felvették a szabályozott kereskedelmi kapcsolatokat. *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Hrsg. Andreas Schmidt-Schweizer. München, 2018. (Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. Bd. 3) 18–20.



is magára vállalja. Az NDK már 1957-ben elkezdett kulturális (és természetesen ideológiai) téren befolyást gyakorolni a német kisebbségre, és ez a törekvése 1958–1959-ben – magyar kérésre<sup>28</sup> – tovább erősödött. Ettől kezdve „a magyarországi németek iskoláinak és kulturális egyesületeinek nagy mennyiségben tankönyveket, szakirodalmat, gazdasági és kulturális problémákkal foglalkozó nyomtatványokat” küldött.<sup>29</sup> 1959 után német nyelvű kulturális rendezvényeket és nyári kurzusokat tartott magyarországi német fiataloknak, és keletnémet nyelvtanárokat és professzorokat is küldött Magyarországra. Az 1950-es évek végére ezzel kikristályosodott az NDK magyarországi külügyi kultúrpolitikájának egy különös, két és fél évtizedig szilárdan Kelet-Berlin ellenőrzése alatt maradó területe.

A bilaterális kulturális kapcsolatok magasabb szintre emelésének szándékát jól tükrözi a második, 1959. december 19-ei keletnémet–magyar kulturális egyezmény.<sup>30</sup> Ebben, miközben az előző egyezménytől eltérően immár háttérbe szorult az antifasiszta és anti-imperialista retorika, a felek kifejezték abbéli szándékukat, hogy „a szocialista internacionalizmuson alapuló baráti kapcsolatokat a két ország között a tudományos, a kulturális hagyományok és vívmányok kölcsönös megismerésén keresztül elmélyítsék” (preambulum). A következő 15 cikkely részletezi a tudományos együttműködés, a kölcsönös nyelvoktatás, az egyetemi és főiskolai hallgatók cseréje, valamint a kultúra klasszikus területein (irodalom, film, színház, zene, rádió, televízió, sajtó) kialakítandó kooperáció céljait. Különösen nagy jelentősége volt a kulturális együttműködés konkrét megvalósítása szempontjából annak, hogy elhatározták „kulturális és tájékoztató irodák, illetve központok felállítását [...] a másik fél országában”. Az egyezményt a következő években számos, konkrét ügyekben született szerződés követte.<sup>31</sup>

Mindezek eredményeként az 1960-as évek első felétől – különösen a SED uralmát stabilizáló, 1961. augusztus 13-ai falépítés után – jelentősen megerősödtek a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok.<sup>32</sup> Ez mindenekelőtt a tudomány területén való együttműködésben volt igazán jelentős. A két állam akadémiai összesen 28 tudományterületen kooperáltak, amelyek során sok tudós kutathatott a partnerállamban. A kelet-berlini magyar nagykövét fel is jegyezte 1963 januárjában: „[...] a két akadémia közötti együtt-

<sup>28</sup> Emögött a magyar kommunisták azon szándéka húzódott meg, hogy ily módon a magyarországi németekre gyakorolt nyugatnémet hatást minimalizálják. Egy nyugatnémet beszámoló szerint az NDK-nak Magyarországon nyilvánvalóan közreműködnie kell abban, hogy a politikai-ideológiai befolyásolás eszközével „a magyarországi német lakosság egy részének politikai passzivitását” megszüntessék. Forschungsdienst Osteuropa [Düsseldorf]: *Aktueller Kurzbericht* Nr. 26. Kulturelle und politische Kontakte zwischen der SBZ und der deutschen Volksgruppe in Ungarn. 1959. november 4.; PA AA B 42/218. Lapszámozás nélkül.

<sup>29</sup> Uo.

<sup>30</sup> Az egyezmény eredetijének magyar és német nyelvű szövegét a Német Külügyminisztérium Politikai Levéltárában őrzik. PA AA MfAA V 883.

<sup>31</sup> Ilyen volt pl. egy egyezmény a Magyar Tudományos Akadémia és a Keletnémet Tudományos Akadémia között, valamint egy megállapodás az egyetemi hallgatók cseréjéről.

<sup>32</sup> A kelet-berlini magyar nagykövetség jelentése a tudományos-kulturális kapcsolatokról 1962-ben. 1963. január 9. MNL OL 288. f. 32/1963/ 9. ő. e., fol. 268–273.; A kelet-berlini magyar nagykövetség jelentése „öt év kulturális tevékenység tapasztalatai az NDK-ban” címmel. 1962. július 18. MNL OL 288. f. 32/1962/ 11. ő. e., fol. 233–247.; A külpolitikai osztály előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottsága számára. 1964. április 8. MNL OL 288. f. 32/1964/ 1. ő. e., fol. 114.

működés még a [többi] szocialista országok viszonylatában is igen jó és baráti.”<sup>33</sup> Az egyetemi és főiskolai hallgatók cseréje is ekkor kezdett valóban fellendülni.<sup>34</sup> A kulturális érintkezés elmélyítése kiterjedt mindkét államban a televízióra, a rádióra, a filmre, a színházra, a zenére és az újságírók cseréjére is. A második kulturális egyezmény értelmében már 1960-ban átadták az NDK „kulturális és tájékoztató irodáját” Budapest központjában, a Népköztársaság útján [Andrássy út].

Ebben a szakaszban az NDK vezetése már a német nyelv magyarországi terjesztésére kiemelkedő kultúra- és ideológiaközvetítő eszközként, keresett kulturális termékként kezdett tekinteni. Ez a – Max Praxenthaler<sup>35</sup> disszertációjában részletesen tárgyalt – nyelv terjesztésére irányuló politika, melynek fő feladata az NDK népszerűsítése, valamint az NSZK nyelvtérjesztési politikájának ellensúlyozása volt, a következő évtizedekben Magyarországon tartós hatással, jelentős sikereket ért el. Az NDK német nyelv terjesztésére fordított erőfeszítései annyiban mindenképpen kétélű fegyvernek bizonyultak, hogy ezáltal természetesen a „nyugatnémet osztályellenség” nyelvét is tanították.

A kulturális kapcsolatok keleti blokkon belüli élénkülése mögött a szovjet külpolitikában észlelhető alapvető változás húzódott meg. Az új kurzust az 1960-as évek elejétől a „békés egymás mellett élés”<sup>36</sup> politikájaként népszerűsítette Nyikita Szergejevics Hruscsov, az SZKP főtitkára. Az új irány azon a felismerésen alapult, hogy a háborús összetűzések mint a nemzetközi konfliktusok rendezésére használt eszközök többé nem alkalmazhatók a nagyhatalmak birtokában lévő atomfegyverek megsemmisítő potenciálja miatt. Az egymással antagonisztikus ellentétben lévő társadalmi rendszerek versengése ezért a tudomány és a kultúra területeire helyeződött át. A szocialista tábor – úgy hitték – ebből a versengésből győztesként kerül majd ki. Ez a cél is arra ösztönözte a keleti blokk államait, hogy – a KGST Tanácsában való intenzív gazdasági együttműködés mellett –, szoroson együttműködjenek a kultúra területén is.

A „nemzetközi osztályharcban” természetesen csak úgy lehetett részt venni, ha az államok a Nyugattal közvetlen érintkezésbe is kerülnek. A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat illetően ez azt jelentette, hogy bizonyos „kompetitív” területeken (mindenekelőtt a sportban, de a zenében, a képzőművészetben, az irodalomban, a színházban és a filmművészetben is) nemcsak hogy lehetségessé vált az új kapcsolatok kialakítása vagy a régebbiek erősítése, hanem egyenesen kívánatosnak is számított. A magyar fél gazdasági megfontolásokból különösen a technikai-természettudományos információcserében volt érdekelt. Ez ráadásul kevésbé is volt kitéve a „nyugati szellem” „ideológiai fertőzésének”. Az MSZMP KB külügyi osztálya 1961 elején ezt így foglalta össze: „Tudósaink kiutazásánál elsősorban a számunkra nagyobb hasznot hajtó és ideológiai fertőzési

<sup>33</sup> A kelet-berlini magyar nagykövet, Kárpáti József jelentése. 1963. január 9. MNL OL 288. f. 32/1963/ 9. ő. e., fol. 269.

<sup>34</sup> 1963–1964-ben már 134 magyar ösztöndíjas tartózkodott az NDK-ban, 111 keletnémet pedig Magyarországon.

<sup>35</sup> Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*.

<sup>36</sup> A „békés egymás mellett élés” doktrínájához lásd Christoph Royen: *Die sowjetische Koexistenzpolitik gegenüber Westeuropa. Voraussetzungen, Ziele, Dilemmata*. Baden-Baden, 1978.

veszélyre kevesebb lehetőséget adó műszaki, technikai területet részesítjük előnyben.”<sup>37</sup> Magyar részről ezenkívül az is fontos törekvés volt, hogy „a szocialista építés eredményeit” propagálják az NSZK-ban, miközben lehetőség szerint kevés nyugatnémet kulturális rendezvényt engedtek be az országba. 1965-ben a budapesti külügyminisztériumban keletkezett feljegyzés így beszél erről: „A magyar–nyugatnémet kulturális kapcsolatok tekintetében pozitívan ítélandó meg az a tény, hogy kulturális forgalmunk során lényegesen több magyar művész járt kinn az NSZK-ban, és több magyar kulturális rendezvény volt az NSZK-ban, mint nyugatnémet Magyarországon.”<sup>38</sup> A nyugatnémet aktivitás alacsony szinten tartása Magyarországon természetesen összefüggött a német–német kulturális konkurenciával, mivel a magyar vezetésnek magától értetődően tekintettel kellett lennie külügyi kultúrpolitikájában „a szocialista tábor egészének érdekeire” és „az NDK pozíciójának megszilárdítása elvére”.<sup>39</sup> Mindez azt jelentette, hogy Budapest a német nyelv terjesztését és a magyarországi németekkel való kulturális kapcsolattartást továbbra is kizárólag Kelet-Berlin jogosultságának és feladatának tekintette.

Miközben a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok dinamikusan fejlődtek, s a Kádár-rezsim törekedett az NSZK-val való – korlátozott – kulturális érintkezésre is, addig Bonn, különösen az 1960-as évek elején szkeptikusan viszonyult a magyar kultúrpolitikai törekvésekhez. Az Adenauer-kormány hozzáállását jól példázza a Liszt Ferenc születésének 1961. októberi, 150. évfordulójára tervezett ünnepség előkészítése. Bayreuth (itt halt meg Liszt) polgármestere megkérdezte a bonni külügyminisztériumot, hogy miként reagáljon, ha Raiding magyar község (itt született a zeneszerző) esetleg meghívna a jubileumi ünnepségekre, s ez esetben viszonyozza-e a meghívást? A válasz határozottan elutasító volt, a következő indokok miatt: „A kommunista államok taktikájához tartozik, hogy minden eszközt, így kulturális eszközöket is bevetnek céljaik elérése érdekében. Nemzetközi szinten a kommunista propagandának az a feladata, hogy növelje a kommunista államok presztízsét. Magyarország különösen érdekelt ebben, mivel az 1956-os eseményeket a világ közvéleményének jelentős része nem felejtí el neki.”<sup>40</sup> A nyugatnémet álláspont csak az 1960-as évek közepén változott meg, miután a kubai válság megoldódott (1962. október), a „magyarkérdés” lekerült az ENSZ napirendjéről (1962. december), Magyarországon kihirdették az általános amnesztiát (1963. március) és Konrad Adenauer kancellárt leváltották (1963. október).

<sup>37</sup> Az MSZMP KB külpolitikai osztályának feljegyzése „A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatai” címmel. 1961. január 24. MNL OL 288. f. 32/1961/ 18 ő. e., fol. 171.

<sup>38</sup> A magyar külügyminisztérium feljegyzése. 1965. december 4. MNL OL 288. f. 32/1965/ 6. ő. e., fol. 184.

<sup>39</sup> Az MSZMP KB külpolitikai osztályának 1959-es feljegyzése „Kapcsolataink a két német állammal” címmel. MNL OL 288. f. 32/1959/ 9. ő. e., fol. 19.

<sup>40</sup> „Megemlékezések Franz von Liszt (sic!) közelgő, százötvenedik születésnapjáról Bayreuthban és Raidingban/Magyarországon.” 1961. január 20. A német külügyminisztérium 705. ügyosztályának feljegyzése. PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

## A kulturális kapcsolatok harmadik szakasza (1965–1973)

A német–magyar kulturális kapcsolatok harmadik szakaszát elsősorban az jellemezte, hogy az NDK és Magyarország között „a szocialista kultúra” minden területén folyamatosan tovább épültek a kapcsolatok. A különböző kulturális, oktatási és tudományos intézmények között kialakultak a közvetlen, természetesen állampárt által ellenőrzött munkakapcsolatok, az írószövetségek közti együttműködés élénkebb lett, a zenekarok és színtársulatok kölcsönös látogatásai gyakoribbakká váltak, és a tudományos együttműködések kiterjedtek a bölcsészeti- és társadalomtudományi területekre is.<sup>41</sup> Az időszak csúcspontja 1968-ban volt, amikor a budapesti keletnémet kulturális és információs hivatalt kibővítették az „NDK Kulturális és Tájékoztató Központjává”, amely ezután a belváros központjában, a Deák téren működött.<sup>42</sup> Évekkel később nyílt meg hasonlóan frekventált helyen, a berlini Alexanderplatzon a magyar kulturális központ, a Magyar Kultúra Háza.<sup>43</sup> (A két központ működésének jogi alapját csak 1972 decemberében teremtették meg.<sup>44</sup>)

A Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság közti, 1973. december 21-i diplomáciai kapcsolatfelvételt megelőzően került sor 1973. július 13-án a „Megállapodás a Magyar Szocialista Munkáspárt és a Német Szocialista Egységpárt közötti együttműködésről a tudomány, a kultúra és az oktatásügy területén” című egyezmény megkötésére, legmagasabb pártszinten. Ez a tapasztalatcsere elmélyítését és az együttműködés fokozását helyezte kilátásba, és számos konkrét törekvést is megfogalmazott (fordítók továbbképzése, oktatási intézmények közötti közvetlen kapcsolatok kiépítése, kiadók együttműködése – tananyagok kiadásában is –, művészeti szimpozionok rendezése és műalkotások cseréje).<sup>45</sup> A demonstratív lépés háttérében biztosan nemcsak az állt, hogy a két kommunista párt vezetése még jobban ki akarta építeni a kulturális kapcsolatokat, hanem sokkal inkább az NDK-nak az az igénye, hogy az „amerikanizált nyugatnémet mocsárkultúra” (Walter Ulbricht, 1970),<sup>46</sup> illetve az „imperialista népellenes hanyatló kultúra” (Kurt Hager, 1972)<sup>47</sup> magyarországi terjedését ellensúlyozza. A Kádár János vezette pártelit pedig „megnyugtató jelzést” kívánt küldeni Kelet-Berlinnek a Bonn és Budapest kö-

<sup>41</sup> Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának beszámolója „Magyar–NDK kétoldalú kapcsolatok” címmel. 1973. február 7. MNL OL 288. f. 32/1973/ 52. ő. e. (NDK/1973), fol. 38–39.

<sup>42</sup> Lásd a Német Szövetségi Köztársaság budapesti kereskedelmi képviselőjének feljegyzése. 1968. január 10. PA AA Neues Amt. 10.272. Lapszámozás nélkül.; A magyar külügyminisztérium II. területi osztályának feljegyzése „A magyar–NDK kapcsolatok alakulása” címmel. 1969. március 24. MNL OL 288. f. 32/1969/ 53. ő. e., fol. 37–38.

<sup>43</sup> A Magyar Kultúra Házát 1973. január 25-én nyitották meg, és a Kelet-Berlinben működő 11 kulturális intézet közül a legnagyobb volt.

<sup>44</sup> A keletnémet és magyar kormányok 1972. december 21-i megegyezése (a kulturális és információs központok tevékenységéről) eredményeként. BA B 307/1335. Lapszámozás nélkül.

<sup>45</sup> A szerződés német és magyar szövegét lásd MNL OL 288. f. 32/1973/ 52. ő. e. (NDK/1973) fol. 50–61.

<sup>46</sup> Ulbrichtot idézi Praxenthaler: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR*, 33.

<sup>47</sup> Uo. 34.

zötti javuló politikai-diplomáciai kapcsolatok és a folyamatosan növekvő nyugatnémet-magyar gazdasági, kereskedelmi együttműködés miatt.

A Magyarország és Kelet-Németország közt dinamikusan fejlődő kulturális kapcsolatok mellett ebben az időszakban sikerült először érezhető haladást elérni a nyugatnémet-magyar kulturális érintkezésekben is. Magyarország számára egy nehezen kezelhető helyzet alakult ki, miután a gazdasági kapcsolatok az 1960-as évek közepe – a kereskedelmi képviselők kölcsönös megnyitása – óta jelentősen fellendültek:<sup>48</sup> az NSZK továbbra is a második legfontosabb osztályellenség maradt az USA után, miközben a legfontosabb kapitalista kereskedelmi partnerré lépett elő, illetve az összes kereskedelmi partnert tekintve a 3. – 1977 után a 2. – helyre került (a Szovjetunió és az NDK után).<sup>49</sup> Ez pedig a kulturális kapcsolatokat illetően azzal járt, hogy nem akadályozhatta meg legfontosabb kapitalista kereskedelmi partnerének, hogy jelen legyen Magyarországon. Pontosan ez volt az, ami után Bonn 1965 elejétől kezdve fokozott érdeklődést mutatott. Ez év januárja óta ugyanis a német külügyminisztérium arra törekedett, hogy a budapesti német (és a frankfurti magyar kereskedelmi képviselő) jogköreit kiterjessze és a kulturális feladatokat is hatáskörükbe utalja.<sup>50</sup> Ebben az időben vetődött fel először Bonnban az az ötlet is, hogy kulturális egyezményt kössön Magyarországgal (és Romániával).<sup>51</sup> A kulturális érintkezés nyugatnémet motivációi a mindenkori politikai helyzet függvényében meglehetősen összetettek voltak: az enyhülés és a rendszerek egymáshoz közelítésének „baloldali” célja<sup>52</sup> mellett szerepet játszott ebben a keleti irányú kulturális expanzió, az ideológiai-politikai „behatolás” Magyarországra és a „keleti blokk” „megfelelő helyen” való megosztására való törekvés is.

1965-ben Budapest még elutasítóan reagált Bonn azon törekvéseire, hogy a két állam kulturális egyezményt kössön, s hogy a nyugatnémet kereskedelmi képviselő kulturális feladatokat is elláthasson.<sup>53</sup> Magyar részről ebben az időben az államok közötti kulturális egyezmény megkötése helyett a külön-külön szervezett, kisebb kulturális rendezvényeket preferálták, valamint azt, hogy az addig a magyar magánszemélyek és a nyugatnémet intézmények közt létező informális kapcsolatokat félhivatalos vagy hivatalos

<sup>48</sup> Az 1963 és 1969 közti években a nyugatnémet-magyar áruforgalom volumene 483 millió DM-ről 756,6 millióra nőtt. Vö. *Presse- und Informationsamt der Bundesrepublik. Aktuelle Beiträge zur Wirtschafts- und Finanzpolitik*. Nr. 104. 1972. augusztus 2. 5.

<sup>49</sup> Vö. *Die politisch-diplomatischen*, 31., 36. Magyarország NSZK-val kapcsolatos alapvető dilemmáját Kiss J. László (akkoriban a Magyar Külpolitikai Intézet munkatársa) már 1976-ban megfogalmazta. Kiss J. László: *A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatainak fejlődése (1963-1975)*. [A Magyar Külpolitikai Intézet nem publikált tanulmánya.] [1976.] 24. 6. pont.

<sup>50</sup> Ehhez lásd a Német Szövetségi Köztársaság budapesti kereskedelmi képviselője a német külügyminisztériumnak. 1965. február 8. PA AA B 42/82. Lapszámozás nélkül.

<sup>51</sup> Dvorak követségi tanácsos feljegyzése a „Német-magyar kulturális tárgyalások” tárgyában. 1965. augusztus 5. In: *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1965*. II. München, 1996. 1327–1328.

<sup>52</sup> Ebben az összefüggésben említést érdemel Egon Bahr 1963-ban kidolgozott „Közeledés által elérendő változás” elnevezésű politikája. Lásd ehhez Egon Bahr 1963. július 15-i tutzingi beszédét. [https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument\\_de&dokument=0091\\_bah&l=de](https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0091_bah&l=de). (A letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

<sup>53</sup> A magyar külügyminisztérium feljegyzése. 1965. december 4. MNL OL 288. f. 32/1965/ 6. ő. e., fol. 182–184.

pályára állítsák.<sup>54</sup> Annál is inkább a meglepetés erejével hatott, amikor Magyarország 1966 végén, 1967 elején – a Kádár-rezsim gazdasági reformprogramja és politikai liberalizációs intézkedései, valamint a Kurt Georg Kiesinger kancellár és Willy Brandt külügyminiszter nevével fémjelzett nagykoalíció tevékenységének kezdetén – hajlandó volt tárgyalásokat kezdeni bonni kezdeményezésre a diplomáciai kapcsolatok felvételéről.<sup>55</sup> A megkezdett tárgyalások ekkor még zátonyra futottak a felek kompromisszumra nem hajló álláspontjai miatt. A „németkérdést” illetően az NSZK ragaszkodott ahhoz, hogy ő képviseli egyedül a német népet, míg Magyarország követelte a két német állam elismerését, a Varsói Szerződés államai pedig egységfrontba tömörültek a nyugatnémet-román diplomáciai kapcsolatok váratlan felvétele (1967. január 31.) miatt az 1967. februári varsói és 1967. áprilisi Karlovy Vary-i (Karlsbad) találkozókra. A szocialista államok olyan feltételeket támasztottak a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez, amelyek Bonn számára elfogadhatatlanok voltak.<sup>56</sup>

Annak ellenére, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok a Varsói Szerződés tagállamainak 1968-as nyári, csehszlovákiai beavatkozása miatt még tovább hűltek, magyar részről új impulzusok érkeztek 1969 közepén Bonnba. 1969 júniusának elején a magyar külügyminisztérium jelezte, hogy a kormány „a kulturális kapcsolatok értelmes kiterjesztésének nem látja akadályát, de azt [mindenesetre] előfeltételül szabja, hogy német részről kerülni kell minden politikai aspektust, ami az ilyen intenzív kulturális tevékenységgel járhatna.”<sup>57</sup> Ezenkívül Budapest közölte, hogy még nem érett meg az idő a kulturális egyezmény megkötésére, s hogy nem kívánja a kereskedelmi képviselőlet nyilvánosság előtti szerepvállalását. 1969. július végén a magyar vezetés a következő fontos határozatot hozta ez ügyben: „A Magyar Népköztársaság számára hasznos tudományágakban azonban – gondos mérlegelés után – engedélyezhetőek intézetek vagy egyetemek közötti megállapodások. Arra kell törekedni, hogy a magyar kulturális tevékenység tovább szélesedjék, s fokozódjon a kulturális propaganda a Német Szövetségi Köztársaságban. Mivel az egyoldalúság hosszú ideig nem tartható fenn, a nyugat-német kulturális tevékenységnek lassú fejlesztése elől nem kell elzárkózni, de azt megfelelő hivatalos korlátok között kell tartani.”<sup>58</sup> Mindez azt jelentette, hogy Budapest ki akarta nyitni az ajtót a nyugatnémet kulturális aktivitás előtt, de ezzel egyidejűleg továbbra is különösen ügyelt arra, hogy azt az olyan „ideológiamentes” területek felé terelje, mint a természettudományok és a technika,

<sup>54</sup> Vö. Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 43.

<sup>55</sup> Részletesen lásd uo. 47–64.

<sup>56</sup> Így pl. azt, hogy az NSZK mondjon le arról, hogy ő képviseli egyedül a német népet, s jelentsse ki, soha nem törekszik majd semmilyen atomfegyver birtoklására. Ismerje el az NDK-t szuverén államnak, fogadja el a háború utáni határokat és Nyugat-Berlin önálló státuszát. Horváth István – Németh István: *...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990) (Legenda és valóság)*. Bp., 1999. 140.

<sup>57</sup> A magyar külügyminisztérium egyik képviselője a nyugatnémet kereskedelmi képviselőlet vezetőjének. Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselőletének vezetője, Hardo Brückner távirata a német külügyminisztériumnak. 1969. június 4. PA AA Neues Amt. 10.266. Lapszámozás nélkül.

<sup>58</sup> A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3235/1969. sz. határozata a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól. 1969. július 31. MNL OL 288. f. 32/b/1969/ 54. ő. e., fol. 3.



illetve a zene, képzőművészet. Ebben – tekintettel az 1960-as évek közepén beinduló magyar gazdasági reformokra – kétségkívül a gazdasági hasznossággal kapcsolatos megfontolások is szerepet kaptak, különösen a nyugati *know-how* megszerzése.

Azért, hogy a kulturális cserét a magyar állami és pártvezetés érdekei szerint lehessen irányítani, illetve ellenőrizni, 1969 közepén közölték a nyugatnémet féllel, hogy a meghívásokat és az ösztöndíj-javaslatokat be kell terjeszteni a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, jóváhagyásukhoz pedig az intézet egyetértése szükséges.<sup>59</sup> A külügyminisztérium irányítása és ellenőrzése alá tartozó intézet a következő két évtizedben meghatározó szerepet játszott a magyar kulturális kapcsolatok állampárti szabályozásában. A magyar fél különösen szkeptikus volt az olyan, Magyarország irányába is aktív nyugatnémet közvetítő szervezetekkel szemben, mint a Goethe Intézet, a Humboldt Alapítvány vagy az Inter Nationes. Az 1960-as évek végétől kezdve ezért két évtizeden át kémkedett a magyar titkosszolgálat ezek után. Egy 1970. februári jelentés az Inter Nationesről jól rávilágít a magyar félelmekre: „Az NSZK népszerűsítésén és a német nép egyedüli képviselőjeként történő elfogadtatásán túl az is feladata, hogy a szocialista országokban ideológiai diverziókat szervezzen és hajtson végre.”<sup>60</sup>

A jelentős ideológiai fenntartások ellenére, valamint annak dacára, hogy a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat továbbra sem szabályozták államközi egyezmények, a következő években tovább élénkült a két ország közti kulturális csere. Ennek előmozdításában különösen fontos szerepet játszott az NSZK bel- és külpolitika új iránya. Az „új keleti politika”, amelyet az 1969 októbere óta kormányzó szociálliberális koalíció képviselt Willy Brandt kancellár vezetésével,<sup>61</sup> a Nyugat-Németország és a keleti tömb államai közötti feszültség oldásához vezetett, valamint elhozta az NDK állami létének elismerését is (1972. december).<sup>62</sup> Mindebből profitáltak a magyar–nyugatnémet kulturális kapcsolatok is. Már 1970 elején, miután a bonni kormány – az új keleti politika jegyében megfogalmazott – „Irányelvek a külügyi kultúrpolitikához” című dokumentumot elfogadta,<sup>63</sup> egy sor jelentős magyar kulturális rendezvényt tartottak az NSZK-ban. Ilyen volt

<sup>59</sup> Külügyminisztérium. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságának, a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól. 1969. június 23. MNL OL 288. f. 5/493. ő. e., fol. 29.

<sup>60</sup> A belügyminisztérium III/1. ügyosztályának feljegyzése. Tárgy: Inter Nationes-ről. 1970. február 18. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3. 2. 5. O-8-447/1. 1. rész. Az Inter Nationes 1969 júliustól 1988 februárjáig állt a magyar titkosszolgálat megfigyelése alatt. Lásd a „Kavitáció” objektum dossziét. ÁBTL 3. 2. 5. O-8-447/1. 1. rész. Fol. 1.

<sup>61</sup> Lásd Manfred Uschner: *Die Ostpolitik der SPD. Sieg und Niederlage einer Strategie*. Berlin, 1991., újabban Stefan Kreuzberger: *Westintegration und Neue Ostpolitik. Die Außenpolitik der Bonner Republik*. Berlin, 2009. (Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Bd. 14) 109–120.

<sup>62</sup> Az 1972. december 21-ei, ún. alapszerződéssel. *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung*. Nr. 155. 1972. november 8.

<sup>63</sup> Német külügyminisztérium. Irányelvek a külügyi kultúrpolitikához. 1970. december. Az irányelvek különösen a következő elvek képviselőjének fontosságát hangsúlyozták: internacionalitást és nyitottságot a világra, a béke biztosítását, valamint a dialógust, a megegyezést és a kölcsönös megértésre való törekvést. A dokumentum a két német állam létéből indult ki, s ezzel expliciten elvetette a külügyi kultúrpolitika egydimenziós felfogását: „A külügyi kultúrpolitika nemcsak az információt jelenti a kultúránkról, hanem a cserét és az együttműködést is.” (6.) Ehhez lásd még *Auswärtige Kulturpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Bearb. Otto Singer. 14–21.

többek közt a dortmundi Magyar Hetek (1971 tavasza), a Magyar Filmhetek Frankfurtban és Kölnben, valamint több magyar művész kiállítása Würzburgban.<sup>64</sup> A kölcsönösség jegyében – erre a nyugatnémet fél különös hangsúlyt fektetett – 1971-ben Szegeden és Debrecenben nyugatnémet, Münchenben, Frankfurtban és Stuttgartban pedig magyar könyvvásárt tartottak. 1972 tavaszán a Kulturális Kapcsolatok Intézetének delegációja felkereste a bonni külügyminisztériumot, hogy a kulturális kapcsolatok szerződéses szabályozásának lehetőségeiről tájékozódják. Az 1970-es évek elején sor került korlátozott számú ösztöndíjas cseréjére is, a társadalomtudományok területén is, valamint egyetemek is kötöttek együttműködési szerződéseket. Különösen dinamikusan fejlődtek a kapcsolatok a kutatók és gazdasági szakemberek között: 1972-ben 600 magyar tudós és szakember utazott az NSZK-ba és 300 nyugatnémet Magyarországra. Az egyetemi szférában is pozitív irányba fejlődtek a kapcsolatok. A Budapesti Műszaki Egyetem például többéves együttműködési szerződést kötött a Karlsruhei Műszaki Egyetemmel.

### A kulturális kapcsolatok negyedik szakasza (1973–1977)

Nyugatnémet részről a diplomáciai kapcsolatok felvételétől azt várták, hogy fellendülnek majd a kulturális kapcsolatok a két állam között.<sup>65</sup> A megállapodásnak erre vonatkozó része ugyanis kilátásba helyezte egy kulturális egyezmény megkötését is. Gyorsan világhosszá vált azonban, hogy a Kádár-rezsim ekkoriban még valójában nem akarta a jórészt egyoldalú nyugat-németországi magyar kulturális jelenlétről 1969 közepén megfogalmazott határozatokat meghaladni, és továbbra is ragaszkodott az NDK magyarországi kulturális jelenlétének dominanciájához, amelyet Kelet-Berlin folyamatosan épített. A német külügyminisztériumban 1974 szeptemberében a következőképp foglalták össze a helyzetet: „A német–magyar kulturális csere [...] eddig még erősen egy vágányon mozog, Magyarország javára. A Szövetségi Köztársaság Magyarország számára azért érdekes, mivel lehetővé teszi, hogy egy tradicionálisan jelentős partner államban bemutatkozzon és devizához juttassa a számos németországi magyar aktivitás révén.”<sup>66</sup> A kulturális kapcsolatokban megfigyelhető egyoldalúság okát a külügyminisztérium helyesen látta: „A kulturális cserében érzékelhető magyar visszafogottság oka, hogy félnek a ‚fellazítástól‘, valamint tartanak az NDK tiltakozásától, amely Magyarországon magának igényli a német kulturális képviselő monopóliumát, s ennek kifejezést is ad.”<sup>67</sup> A fejleményekben Budapest 1972 végére, 1973 elejére tehető politikai-ideológiai megmerevedése is szerepet játszott,

<sup>64</sup> Ehhez és a következőkhöz lásd Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 133–135.

<sup>65</sup> Közlebről lásd Kurt Kwasny: *Meilenstein in der Normalisierung zwischen Bonn und Budapest. Diplomatische Beziehungen leiten neue Phase der bilateralen Kontakte ein. Osteuropa* 24 (1974) 715–723.; Horváth–Németh: *...és a falak leomlanak*, 138–144.; *Die politisch-diplomatischen*, 28–30.

<sup>66</sup> Német külügyminisztérium, Bonn. Jelentés a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1974. szeptember 2. PA AA Zwischenarchiv 112.677. Lapszámozás nélkül.

<sup>67</sup> Uo.



ami egyértelműen Moszkva utasítására vezethető vissza.<sup>68</sup> Az „ortodox fordulat” során az 1966–1968-as gazdasági reformok fontos részeit visszavonták, és újra felélesztették az osztályharc ideológiáját. Az események csúcspontján, 1975 márciusában az MSZMP reformszármányának négy jelentős politikusa (Nyers Rezső, Fehér Lajos, Aczél György, Fock Jenő) elvesztette politikai bizottsági tagságát. A reformpárti külügyminiszternek, Péter Jánosnak pedig át kellett adnia miniszteri székét a keményvonalas Puja Frigyesnek.

A Budapest és Bonn közötti kulturális kapcsolatok tehát az 1973–1977 közötti időszakban – szemben a továbbra is dinamikus fejlődő kereskedelmi kapcsolatokkal<sup>69</sup> – csak kis haladást tudtak felmutatni. Az NSZK növelni tudta a német (természetesen „politikamentes”) szerzők könyveinek jelenlétét Magyarországon, és valamelyest élénkült a technikai-természettudományos téren dolgozó kutatók cseréje, valamint a rádió, televízió, film és sport terén a kulturális érintkezések száma is. Az a nyugatnémet kezdeményezés azonban, melynek az lett volna a célja, hogy a Goethe Intézet keretei között kivehessék részüket a német nyelv magyarországi tanításából, eleve kudarcra volt ítélve.<sup>70</sup> Bonn csatlódként élte meg azt is, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézete 1975-ben – hivatkozva a fasizmus alóli felszabadulás 30. évfordulója alkalmából tartott ünnepekre – három nyugatnémet kiállítás megtartását blokkolta, ráadásul megakadályozta a Goethe Intézet 10 továbbképző ösztöndíjának kiosztását, mivel a német fél Nyugat-Berlint is be kívánta vonni a programba.<sup>71</sup>

Különösen jellemző volt erre az időszakra, hogy Magyarország – amint az a kultuszminisztérium, oktatási minisztérium és külügyminisztérium számára készült, 1975. júliusi irányelvekből kiolvasható – továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi németek „kulturális támogatásában” az NDK legyen illetékes, s ennek megfelelően csak minimális, „alkalomszerű” érintkezéseket volt hajlandó támogatni „lojális politikai beállítottságú nyugat-német szervezetek, intézmények, személyek”, valamint a párt felügyelete alatt működő Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (= MNDSZ) között. Az irányelvek leszögezték, hogy „Az illetékes magyar hatóságok minden lehetséges eszközzel előmozdítják, hogy a szocialista német állam, az NDK minél nagyobb részt vállaljon a magyarországi németek oktatási és kulturális igényeinek kielégítéséből.”<sup>72</sup> Hasonló okból

<sup>68</sup> Közelebbről lásd Andreas Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase.* München, 2007. (Südosteuropäische Arbeiten. Bd. 132) 29–30.

<sup>69</sup> A nyugatnémet–magyar kereskedelem összolumene csak az 1972 és 1974 közötti időszakban 1505 millió DM-ről 2674 millió DM-ra nőtt. Vö. A Szövetségi Statisztikai Hivatal adatai. Idézi Kiss: *A Magyar Népköztársaság*, 141., 160.

<sup>70</sup> Lásd Német külügyminisztérium. Jelentés a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1978. március. PA AA Zwischenarchiv 116.597. Lapszámozás nélkül.

<sup>71</sup> Az NSZK budapesti nagykövetségének feljegyzése. 1975. január 7. PA AA Zwischenarchiv 226.592. Lapszámozás nélkül.; A német külügyminisztérium feljegyzése (214. ügyosztály) a Goethe-Intézet 1975-ös ösztöndíjprogramjáról. 1975. május 13. PA AA Zwischenarchiv 116.592. Lapszámozás nélkül.

<sup>72</sup> Kulturális Minisztérium, az Oktatási Minisztérium és a Külügyminisztérium. Irányelvek a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége és a Német Szövetségi Köztársaság társadalmi, oktatási és kulturális szervei és intézményei [...] kapcsolatának és együttműködésének szabályozására. 1975. július 3. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ó. e., fol. 413.

bukásra voltak ítelve az NSZK nyelvpolitikai kezdeményezései is: „Az irányú törekvéseinket, hogy hozzájáruljunk a német nyelv magyarországi terjesztéséhez, ez idáig magyar részről nem fogadták örömmel, holott a magyar állam a német nyelvű kisebbség nyelvi (és kulturális) önállóságát hivatalosan gyakran hangsúlyozza. A Goethe Intézet és a DAAD által felkínált tanfolyamokat gyakorlatilag nem veszik igénybe. A magyarok érdektelenségüket többek közt azzal magyarázzák, hogy ezen a területen szorosan együttműködnek az NDK-val.”<sup>73</sup>

A keletnémet–magyar kulturális kapcsolatokat ebben az időszakban nemcsak a német nyelv magyarországi tanítására és a magyarországi német kisebbség kulturális „gondozására” irányuló intenzív törekvések jellemezték, hanem az is, hogy tervszerűen tovább fejlesztették a már említett területeken a kulturális-tudományos együttműködések.<sup>74</sup> A kulturális együttműködési tervek értelmében, amelyeket az 1974 óta működő kulturális vegyesbizottság dolgozott ki, nagy számban rendeztek kölcsönösen Színházművészeti Napokat, magyar–keletnémet Kulturális és Barátsági Napokat, de különösen intenzív volt az ösztöndíjasok cseréje,<sup>75</sup> s időközben rendszeressé váltak a közép- és felsőoktatási intézmények közötti közvetlen együttműködések is. A kelet-berlini magyar nagykövet, Szűrös Mátyás jelentése szerint azonban a hivatalos szint alatt a kulturális kapcsolatokban hosszabb idő óta – nyilvánvalóan a magyar reformpolitika miatt – zavarok alakultak ki: „Kapcsolatainkat ma általában úgy jellemezzük, hogy azok szívélyesek, felhőtlenek. Ennek ellenére van még helyenként és időnként bizonyos fokú fenntartás, meg nem értés. Ez abból adódik, hogy továbbra is vannak különbségek a módszerek[ben] és a politikai stílusban. Továbbá nem mindenki van abban a helyzetben, hogy megértse a másik ország sajátos fejlődéséből eredő problémákat. Ezek a körülmények azonban ma lényegében nem játszanak közre hivatalos kapcsolatainkban ...”<sup>76</sup> Ez a fenntartás és meg nem értés a következő évtizedben is latensen megmaradt, míg végül 1987 után, különösen a magyar liberalizációs és átalakulási folyamatoknak köszönhetően elérte a hivatalos politika szintjét is.

<sup>73</sup> Német külügyminisztérium. Beszámoló a német–magyar kulturális kapcsolatokról. 1978. március. PA AA Zwischenarchiv 116.597. Lapszámozás nélkül.

<sup>74</sup> A magyar külügyminisztérium egyik beszámolójában ennek megfelelően tömören a következőképp fogalmaztak: „Kulturális, tudományos és ideológiai kapcsolataink tervszerűen bővülnek.” A magyar külügyminisztérium beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1978. január 11. MNL OL 288.f.32/1978/69. ő. e. (NDK/1978/A), fol. 36. A továbbiakhoz lásd uo. fol. 36–37.; A kelet-berlini magyar nagykövetség beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1977. február 15. MNL OL 288.f.32/1977, 5. ő. e. (NDK/1977), fol. 83–84.

<sup>75</sup> Az 1970-es évek közepén 300 magyar hallgató tanult keletnémet főiskolákon és egyetemeken, miközben 150 keletnémet ösztöndíjas tanult Magyarországon.

<sup>76</sup> A kelet-berlini magyar nagykövetség beszámolója a keletnémet–magyar kapcsolatokról. 1977. február 15. MNL OL, 288.f.32/1977, 5. ő. e. (NDK/1977), fol. 72–103. itt 84.

## A német–magyar kulturális kapcsolatok ötödik szakasza (1977–1985)

A német–magyar kulturális kapcsolatok ötödik szakasza 1977-ben kezdődött és az 1980-as évek közepéig tartott. Az időszak kezdőpontja az 1977. július 6-ai nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény, amelyet Kádár János első hivatalos állami látogatása során írtak alá.<sup>77</sup> A szerződés 17 cikkelyt tartalmazott, és elején azt a célt fogalmazta meg, hogy a csere és az együttműködés a kulturális élet minden területén a felek kölcsönös előnyére váljék. Olyan területeket is felsorolt, amelyek addig a két állam kulturális kapcsolataiból ki voltak rekesztve, így az oktatásiügyet, a tanár- és felnőttképzést, a nyelvgyakorlást és a nyelvi kutatásokat a filológusoknak és nyelvtanároknak nyújtott ösztöndíjak révén, valamint az ifjúsági cserét. Külön kiemelték a képzőművészetek, az irodalom, múzeum és könyvtárügy, a filmművészet, a rádió és televízió terén való együttműködés fontosságát. Egy vegyesbizottság életre hívását is elhatározták, valamint azt, hogy munkaterveket dolgoznak ki a kulturális együttműködésre. Mivel a kulturális cserébe bevonták a politikailag kényes Nyugat-Berlint is, megállapodtak, hogy az egyezményt az 1971. szeptemberi, négyhatalmi egyezmény<sup>78</sup> alapján terjesztik ki Nyugat-Berlinre. (Ez azt jelentette, hogy megmaradt Nyugat-Berlin különös kapcsolata a szövetségi köztársasághoz, de a város nyugati része nem vált az NSZK teljes értékű tagjává.) Két témát azonban – jellemző módon – kihagytak az egyezményből: a magyarországi német kisebbség kérdését, valamint a kulturális centrumok nyitásának lehetőségét.

Huszonhét évvel az első keletnémet–magyar kulturális egyezmény megkötése után tehát a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokat is hivatalos, állami szintre emelték. Ezt a lépést az tette lehetővé, hogy a világpolitikában „Helsinki szellemében”<sup>79</sup> jelentős enyhülés következett be. Az 1975. augusztus 1-én aláírt helsinki záróokmány keretében ugyanis az úgynevezett harmadik kosárban megállapodtak a kelet és nyugat közti kulturális és tudományos csere kölcsönös könnyítéséről. A nemzetközi események hatására a nyugatnémet politika 1975 októberében konkretizálta a kommunista államokkal kapcsolatban követendő kulturális politikáját. A külügyi kultúrpolitika „Ankét-Bizottságának” 1975. október 7-ei beszámolójában a következő passzus található: „A Szövetségi Köztársaság javítani kívánja kulturális kapcsolatait a kommunista államokkal, a nemzet és Európa érdekében. A tervezésnél, és a felhasznált eszközök kiválasztásánál tekintettel kell lennünk arra, hogy a kommunista államokban a kulturális élet intenzív állami irányítás és ellenőrzés alatt áll. A megállapodásoknak ezért különösen figyelemmel kell lenniük a kölcsönösség elvére, a cserekapcsolatok kiegyenlítetttségére, és a kulturális jelenlét megfelelő metódusaira. [...] Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) ered-

<sup>77</sup> Egyezmény a Német Szövetségi Köztársaság kormánya és a Magyar Népköztársaság kormánya között a kulturális együttműködésről. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin Nr. 71, 1977. július 7. 668–670.

<sup>78</sup> Das Vermächte-Abkommen über Berlin vom 3. September 1971. Originaltext, begleitende Dokumente und Erklärungen. Bonn, 1971.

<sup>79</sup> A Helsinki-folyamatról lásd *Die KSZE im Ost-West-Konflikt. Internationale Politik und gesellschaftliche Transformation 1975–1990*. Hrsg. Matthias Peter – Hermann Wentker. München, 2012.

ményei olyan kísérletnek tekinthetők, melyek új utakat keresnek a kulturális kapcsolatokban.”<sup>80</sup>

Bonn Helsinkivel, és a kulturális egyezményvel szemben táplált magas elvárásai, a következő évtizedben csalódáshoz vezettek, aminek legfőbb oka a Kelet-Nyugat közti feloldhatatlan politikai-ideológiai ellentét volt. Eltekintve a fent említett, a külügyi kultúrpolitikában gyakran kölcsönös érdekektől és céloktól, a Kelet és Nyugat közti kulturális kapcsolatok gyakorlati alakításánál a reciprocitásra való törekvés kapcsán jelentkezett egy alapvető szervezeti probléma is, amit a bonni külügyminisztérium egy 1977 eleji beszámolóban a következőképp foglalt össze: „A legnagyobb probléma az információ és kultúra területén az asszimetria, ami a társadalmi rendszerek különbözőségében gyökerezik. Ezt a problémát a zárónyilatkozat (Helsinki) sem oldotta meg teljesen, és a tervezésnél is jelentkezik. Az egyik vagy a másik oldalon jelentkező egyensúlytalanságok nem kiküszöbölhetők. Magyarország pl. tervbe veheti, hogy X évben ennyi és ennyi könyvet fordíttat le. Médiumait irányítani tudja. Mi a kettő egyikét sem tudjuk.”<sup>81</sup> Ez a világnézetileg meghatározott, kultúraszervezést érintő probléma a következő években mind nyugatnémet, mind magyar oldalon reklamációk egész sorához vezetett, és csak az 1980-as évek második felében vesztett jelentőségéből. A nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény gyakorlatba való átültetése során a nyugat-berlini kérdés is – amelyet a Négyhatalmi Egyezményhez hasonlóan kompromisszummal igyekeztek rendezni – gyakran értelmezési vitát generált. Budapest sok esetben akadályokat gördített az elé – nyilvánvalóan főleg az NDK hatására –, hogy Nyugat-Berlint bevonják a nyugatnémet–magyar kulturális érintkezésekbe, így pl. a budapesti Nyugatnémet Kulturális Hét rendezvényeibe, 1980 januárjában.<sup>82</sup>

Az 1978. áprilisi egyezmény hatályba lépését követően a nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok a problémák ellenére is javuló tendenciát mutattak. Főleg Magyarország használta ki annak lehetőségét, hogy bemutassa kultúráját, és rendezvényein, különösen a müncheni (1979. január), hamburgi és düsseldorfi (1979. december) Magyar Heteken „jelentős érdeklődést” keltett a nyugatnémet nyilvánosság körében, különösen a zene, a folklór és a film területén.<sup>83</sup> Az NSZK 1980 januárjában rendezhetett először nyugatnémet kulturális hetet Budapesten. A magyar lakosság „nagyfokú nyitottságának” köszönhetően, amellyel „a nyugati államok kultúrája, s különösen a [német] kultúra NSZK-beli kulturális fejlődésének megjelenési formái felé közelít”, a rendezvény „jelentős sikert” ért el.<sup>84</sup> A tény, hogy az NSZK-nak „valamelyest javultak” a lehetőségei arra, hogy Magyarországon kulturális téren aktivitást fejtsen ki, Berlinben – realistán – a következő-

<sup>80</sup> Deutscher Bundestag, 7. Wahlperiode. Drucksache 7/4121. 1975. október. 7. Bericht der Enquete-Kommission Auswärtige Kulturpolitik, 9.

<sup>81</sup> A német külügyminisztérium beszámolója. (212. ügyosztály.) 1977. január 6. PA AA Zwischenarchiv 116.592. Lapszámozás nélkül.

<sup>82</sup> Lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség 1980. január 24-i távirati jelentése Puja Frigyes magyar külügyminiszter látogatásának előkészítése tárgyában. PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

<sup>83</sup> Lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség információs mappáját [Informationsmappe]. 1980. január 24. PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

<sup>84</sup> Uo.

képpen magyarázták: „Ebben az NDK-val szemben növekvő magyar öntudat mellett meghatározó szerepet játszhatott az az érzés is, hogy a magyar kulturális jelenlét a Német SZK [Szövetségi Köztársaságban], ami egyidejűleg egy jelentős eszköz a magy[ar] exporttámogatásban, hosszú távon nem tartható fenn hasonló magyarországi viszonyossági alapú rendezvények nélkül.”<sup>85</sup> A kölcsönösségen alapuló kulturális és tudományos csere terén pozitív fejleménynek számított e két évben a tudományos együttműködés megkövetése a Német Kutatóközösség [Deutsche Forschungsgemeinschaft] és a Kulturális Kapcsolatok Intézete között, 1979. október 27-én, valamint az 1980 januárjában a Hamburgi Egyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem között elfogadott együttműködési megállapodás. De a sportban is szaporodtak a kölcsönösségen alapuló érintkezések. Az irodalom terén, amire nyugatnémet részről különösen nagy hangsúlyt fektettek, az NSZK átfogó könyv exporttámogatási programjának köszönhetően „egyoldalú” sikert tudott elérni.

Másfél évvel a nyugatnémet–magyar kulturális egyezmény hatályba lépése után, az 1979 decemberében elfogadott NATO kettős határozat és az afganisztáni szovjet invázió hatására ismét beköszöntött a „jégkorszak” a kelet-nyugati kapcsolatokban. A „második hidegháború” feszültségeit tovább fokozták az 1980/1981-es lengyelországi válság, az amerikai rakéták nyugat-európai telepítése a NATO „utólagos” fegyverkezése keretében, valamint az 1983. márciusi, amerikai SDI-tervek.<sup>86</sup> A feszültség csak az 1980-as évek közepétől mérséklődött. A Helmut Schmidt és Kádár János közti jó viszony,<sup>87</sup> a továbbra is dinamikus fejlődő gazdasági kapcsolatok<sup>88</sup> és Magyarország belpolitikai és gazdasági reformkurzusra való visszatérése<sup>89</sup> miatt az 1980-as évek első felének negatív világpolitikai klímája végül nem vezetett se a gazdasági kapcsolatok jelentős megromlásához, sem a kulturális érintkezés visszaeséséhez. (Ez utóbbi jelentősége nyugatnémet nézőpontból még mindig a történelmi tradíciók, valamint a gazdasági és politikai kapcsolatok mögött következett.)<sup>90</sup>

A bilaterális kulturális kapcsolatok 1985-ig azon az úton haladtak, amit az 1977-es kulturális egyezmény kijelölt. Magyarország továbbra is kihasználta az NSZK nyitott rendszerét arra, hogy sok – politikailag és anyagilag – hasznos rendezvényt szervezzen, miközben az NSZK ezekben az években is csupán egy-egy nagyobb rendezvényt tarthatott

<sup>85</sup> PA AA AV Neues Amt. 10.263. Lapszámozás nélkül.

<sup>86</sup> Lásd Gaddis: *Der Kalte Krieg*, 248–283. A Ronald Reagan elnök által, 1983 márciusában elrendelt SDI-program [Strategic Defense Initiative] egy, a világűrbe telepített interkontinentális rakéták elleni védőernyő kialakítását jelentette.

<sup>87</sup> Ez a nyílt, csaknem baráti viszony már Kádár 1977. júliusi hivatalos bonni látogatásán (A magyar külügyminisztérium beszámolója Kádár 1977. július 12-ei NSZK-beli hivatalos látogatásáról MNL OL 288. f. 32/1977/4. ő. e., fol. 106–128.) és Helmut Schmidt 1979. szeptemberi budapesti látogatásán is megmutatkozott. (A magyar külügyminisztérium beszámolója Schmidt 1979. szeptember 8-i magyarországi látogatásáról. MNL OL 288. f. 5/780. ő. e., fol. 22–36.)

<sup>88</sup> A nyugatnémet–magyar áruforgalom eközben az 1970-es évi 1.012 millió DM-ről 1981-re 4.652 millió DM-ra emelkedett. Vö. Az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának feljegyzése. 1984. december 5. MNL OL 288. f. 32/1984/74. ő. e. (NSZK/1984/A), fol. 284.

<sup>89</sup> Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 32–34.

<sup>90</sup> Ez derül ki a magyar titkosszolgálat 1981. augusztus 28-án kelt jelentéséből. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: Nyugatnémet értékelés a magyar–NSZK kulturális együttműködésről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1981. Fol. 11–13.

Magyarországon.<sup>91</sup> 1982-ben például – központi programként – egy-egy nagy könyvkiállítást rendezett Budapesten és Pécsen, amelyek nagy közönségsikert arattak. (Az a tény, hogy a rendezvények során sokszor került sor „kleptomániára”,<sup>92</sup> azzal magyarázható, hogy a magyar publikum számára csak nehezen elérhető és drágák voltak ezek a könyvek.)

Magyarország 1982-ben számos, kereskedelmi haszonra is törekvő programot szervezett az NSZK-ban, köztük koncerteket – mint pl. a Bartok Kórus fellépését Kielben és Kölnben –, filmheteket és kiállításokat. A kulturális kapcsolatokban tovább nőtt ebben az időszakban az ösztöndíjak magas számának jelentősége és a sikeresen fejlődő együttműködés a film és televízió területén.<sup>93</sup> A rendezvények közül különösen kiemelkedtek az 1983-as erlangen-i Magyar Kulturális Napok, valamint a Nyugatnémet Kulturális Hét Magyarországon, 1984-ben.

A német nyelv oktatása, valamint a német kisebbség kulturális támogatása az 1977 és 1985 közötti években is szilárdan az NDK kezében maradt Magyarországon. De Bonnak az az 1977. júliusi, Kádár látogatás óta dédelgetett törekvése sem járt sikerrel, hogy kölcsönösen kulturális centrumokat nyissanak egymás országában,<sup>94</sup> mivel a magyar kormány ettől – nyilvánvalóan az NDK-ra való tekintettel – mereven elzárkózott.<sup>95</sup> Csak Hans Dietrich Genscher külügyminiszter 1985. júniusi budapesti látogatásán jelezte a magyar külügyminiszter, Várkonyi Péter tárgyalópartnerének, hogy Magyarország keresi ezeknek a problémáknak a megoldását.<sup>96</sup> Az NSZK érdeklődését a budapesti kulturális központ megnyitása iránt Horváth István, akkori bonni nagykövet ajánlása szerint Magyarországnak fontos volt – közelebbről nem meghatározott érdekeinek megvalósítása miatt – „időben kihasználnia”.<sup>97</sup>

Az NDK-nak az 1977 és 1985 közötti időszakban is sikerült domináns szerepét megőriznie a német–magyar kulturális kapcsolatokban, mivel az NSZK-nak nem tudott betörni az NDK privilégiumainak számító „nyelvoktatás” és „kisebbségi kultúra támogatása” területekre, valamint nem sikerült kulturális aktivitását sem jelentősen növelnie az országban. A keletnémet–magyar kulturális egyezmény 1979. május 4-ei megújításánál is

<sup>91</sup> Ehhez és a következőkhöz lásd a magyar titkosszolgálat 1983. május 11-i jelentését, amely a budapesti nyugatnémet nagykövetség által készített 1982-es nyugatnémet–magyar kulturális cserét értékelő beszámoló alapján. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: Értékelés az NSZK 1982. évi magyarországi kulturális tevékenységéről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1983. Fol. 2–5.

<sup>92</sup> Uo. Fol. 2.

<sup>93</sup> Lásd ehhez a magyar külügyminisztérium tájékoztatója a nyugatnémet–magyar kapcsolatokról. 1983. augusztus 31. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ő. e. (NSZK/1983/A), fol. 23–27.

<sup>94</sup> A nyugatnémet külügyminisztérium már egy 1977. június 27-i, Kádár János és Helmut Schmidt megbeszélésére készített előterjesztésben javasolta, hogy vessék fel „a kulturális intézetek nyitásának lehetőségét”, valamint az ezzel kapcsolatos tárgyalások megkezdésének kérdését. PA AA Zwischenarchiv 116.586. Lapszámolás nélkül.

<sup>95</sup> Külügyminisztérium. V. Területi Főosztály. Tájékoztató a magyar-NSZK kétoldalú kapcsolatokról. 1983. augusztus 31. MNL OL 288. f. 32/1983/ 75. ő. e. (NSZK/1983/A), fol. 27.

<sup>96</sup> Vö. Várkonyi külügyminiszter jelentése Genscher külügyminiszter magyarországi látogatásáról. 1985. június 25. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/B), lapszámolás nélkül.

<sup>97</sup> Horváth István bonni magyar nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek „A Goethe-intézet tevékenysége megítéléséhez”. 1985. november 26. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/C), lapszámolás nélkül.

mege erősítette Magyarország Kelet-Berlin irányában „a magyarországi német kisebbséghez való privilegizált hozzáférést.”<sup>98</sup> Ezzel nyilvánvalóan Bonn esetleges ambícióira kívántak világos, elutasító választ adni. 1982-ben ráadásul az NDK Kulturális és Információs Központja, valamint a MNDSZ megállapodást kötött a két szervezet együttműködésének elmélyítéséről.<sup>99</sup>

Az NDK és Magyarország közötti, kulturális területen működő intézményi kapcsolatok magas fokáról 1979 nyarán, a budapesti nyugatnémet követség részletesen beszámolt külügyminisztériumának: „A bilaterális csere nagyrészt az illetékes kulturális intézeteken keresztül zajlik. Az NDK budapesti Kulturális és Információs Központja széles spektrumú, tartalom szerint tagolt programokat kínál, melyeket kb. 15 kiküldött munkatárs szervez. A követségen egy sajtóattasé dolgozik, a német nyelvű publikációk szerkesztőségeiben több kelet-német újságíró ül. Emellett számtalan kapcsolat és partneri viszony létezik a társadalmi szervezetek között [...] a megfelelő aktivitással.”<sup>100</sup>

Az 1978 óta öt éves munkatervet által szabályozott keletnémet–magyar kulturális kapcsolatokat ebben az időszakban is az aktivitások széles spektruma jellemezte. Budapest továbbra is kiemelten támogatott az NDK külügyi kulturális politikájának magyarországi német kisebbségre irányuló kulturális munkáját és nyelvi politikáját.<sup>101</sup> Utóbbi mindenekelőtt a némettanárok képzését és továbbképzését jelentette.<sup>102</sup> További súlypont volt a felsőfokú műszaki képzést illető ösztöndíjas program, amely az 1980-as évek első felében 250–300 személyt érintett. Az irodalom területén évente 30 könyvet jelentettek meg Magyarországon keletnémet szerzőktől, s ugyanennyit az NDK-ban magyar szerzőktől. A zenekarok, balett- és színházi társulatok között intenzív kapcsolatok épültek ki ezekben az években, s ez igaz volt a rádiós kapcsolatokra is. Ezen kívül a kulturális kapcsolatok szerződéses, intézményi megalapozására nyolc magyar és nyolc kelet-német megye kötött együttműködési megállapodást egymással, valamint 1985 októberében egy programot hívtak életre, amely a gazdasági mellett tudományos-technikai együttműködések is kilátásba helyezett. A rendszeresen és kölcsönösen megtartott kulturális napok meghatározó szerepet kaptak a kapcsolattartásban. Az NDK 1984 végén rendezett kulturális napjai és a magyar kulturális napok az NDK-ban (1985. április) pl. a „Fasizmus alól

<sup>98</sup> Lásd az NSZK budapesti nagykövetségének távirati jelentése. 1979. július 25. PA AA AV Neues Amt. 10.269. Lapszámozás nélkül.

<sup>99</sup> Vö. Joerg Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation. Die Auswärtige Kulturpolitik der Bundesrepublik Deutschland und der DDR am Beispiel ihrer Kulturinstitute 1989/1990*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 2011. (Studien zur Kulturpolitik. Bd. 12) 208.

<sup>100</sup> Uo.

<sup>101</sup> Ehhez lásd a magyar titkosszolgálat 1983. február 11-i feljegyzését. Belügyminisztérium. III/1–6. Osztály. Feljegyzés. Tárgy: NSZK értékelés az NDK magyarországi kulturális tevékenységéről. ÁBTL 1. 11. 4. D – V/1983. Fol. 10–11.

<sup>102</sup> Ehhez és a következőkhöz lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának tájékoztatóját a magyar-NDK kapcsolatokról, az 1985-ös évből. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/A), 55–56., valamint Szalai Béla 1980 és 1985 közötti kelet-berlini magyar nagykövet jelentését az MSZMP KB külpolitikai osztályának. 1985. október 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/C), fol. 524–525.



való megszabadulás” 40. évfordulója jegyében zajlottak.<sup>103</sup> Különleges szerepet játszott az 1985 őszi Budapesten tartott Európai Kulturális Fórum előkészítésében zajló – NDK által kezdeményezett – kooperáció.<sup>104</sup>

Összességében a magyar–keletnémet kulturális érintkezés ebben az időszakban átfordító volt, de a továbbfejlesztése egyre nehezebbé vált. Ez a mennyiségi stagnálás elsősorban a két állam radikálisan romló gazdasági helyzetére, valamint a kulturális kapcsolatokra szánt korlátozott összegekre vezethető vissza.<sup>105</sup> A rendezvények színvonalának emelését<sup>106</sup> az is akadályozta, hogy a kiemelkedő művészeket nyugaton természetesen jelentősen magasabb összegekkel honorálhatták, ezért pedig a keletnémet–magyar kapcsolatokban megjelent a minőségi probléma kérdése.<sup>107</sup> A negatív fejlemények és az NSZK kultúrpolitikai expanziója ellenére Kádár János 1985. október végén, Budapesten biztosította Erich Honeckert az elmúlt évek szövetségi szolidaritásának jegyében a keletnémet „német kultúra képviselőt érintő monopóliumról [...] még akkor is, ha, az NSZK ezzel nem ért egyet.”<sup>108</sup> Kétségtelen azonban, hogy Kádár 1985 őszi már tisztában volt azzal, hogy komoly változások vannak készülőkben.

## A német–magyar kulturális kapcsolatok hatodik szakasza (1985–1989)

A német–magyar kulturális kapcsolatok hatodik szakasza 1985 őszi kezdődött, amikor a világpolitikában fokozatosan teret nyert az 1985 márciusában SZKP főtitkárrá választott Mihail Gorbacsov új kurzusa. Gorbacsov politikája, amely a következő években a hidegháború végéhez vezetett, nemcsak a kelet–nyugati kapcsolatokat változtatta meg alapvetően, hanem már 1985 végén elindította a szocialista országok közötti viszony átalakulását is. Kádár János, aki 1985 szeptemberében már találkozott Gorbacsovval, egy hónappal később Erich Honeckerrel való budapesti találkozásán nem véletlenül utalt arra, hogy „a testvérpártok önállóságáról vallott szovjet álláspont az, hogy azoknak jogukban áll saját útjukat képviselni, valamint hogy nagy jelentősége van annak, hogy más pártok nem

<sup>103</sup> Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának jelentését „Az NDK belső helyzete és külpolitikájának leglényegesebb vonásai; a magyar–NDK kapcsolatok” címmel. 1985. április 10. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/A), fol. 26–27.

<sup>104</sup> Lásd az MSZMP KB külpolitikai osztályának feljegyzését „A Német Szocialista Egységpárt konzultációs csoportjának budapesti látogatásáról”. 1985. augusztus 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/B), fol. 157–161. Mindkét német állam nagyon aktívan vett részt a Kulturális Fórum nemzetközi rendezvényein.

<sup>105</sup> A takarékoság szükségességére, és a szocialista államokkal kialakított kulturális kapcsolatok hatékonyságának növelésére a Kulturális Kapcsolatok Intézete már 1979 őszi felhívta a figyelmet. Vö. Kulturális Kapcsolatok Intézete. A szocialista országokkal az 1981–85. évekre kötendő tudományos, oktatási és kulturális együttműködési munkatervek irányelvei. 1979. október 4. MNL OL 288. f. 32/1979/ 5. ő. e., fol. 148.

<sup>106</sup> Jelentés Puja, magyar külügyminiszter 1980. december 8/9-ei látogatásáról az NDK-ban. BA DY/30/11625. Lapszámozás nélkül.

<sup>107</sup> Erre utal Szalai Béla, kelet-berlini magyar nagykövét is az MSZMP KB külpolitikai osztályának készített jelentésében. 1985. október. 7. MNL OL 288. f. 32/1985/ 83. ő. e. (NDK/1985/C), fol. 524–525.

<sup>108</sup> A SED Politikai Bizottságának jelentése Kádár és Honecker budapesti találkozásáról. 1985. október 29. BA DY/30/11491. Lapszámozás nélkül.



avatkozhatnak be a belső ügyekbe”.<sup>109</sup> A magyar kormány nyilvánvalóan felismerte, hogy lehetővé vált a saját érdekek hangsúlyosabb képviselése a szövetségi rendszeren belül. Ide tartozott az NSZK-val ápoltság is. A növekvő gazdasági válságjelenségek és az ezzel összefüggő társadalmi-gazdasági problémák<sup>110</sup> miatt ugyanis Magyarország nemcsak hogy rá volt utalva a különösen jó nyugatnémet pénzügyi és gazdasági kapcsolatokra, de az NSZK nagyszámú kultúrpolitikai kezdeményezését sem volt módja már visszautasítani, lakosságát nem zárhatta el Nyugat-Németország vonzó kulturális kínálatától

A nyugatnémet kulturális diplomácia a kedvező világpolitikai és magyarországi helyzetet kihasználva 1985 őszén offenzívát indított. Miután Genscher külügyminiszter 1985. júniusi, budapesti látogatása során már felvetette a kulturális intézetek nyitását kérdését, a nyugatnémet diplomácia az 1985. október–novemberi, budapesti Európai Kulturális Fórum után még hangsúlyosabban képviselte ezt a szándékot.<sup>111</sup> Emellett a nyugatnémet lektorok küldését is egyre jobban forszírozta, s nemcsak a műszaki felsőoktatási intézményekbe, amibe Magyarország 1985 közepén már beleegyezett, hanem a kulturális élet minden területére. 1986 őszén pedig Bonn a magyarországi németek kulturális támogatásának kérdését is – ami eddig a bilaterális kapcsolatoknak nem képezte a részét – napirendre hozta. Szimbolikus lépés volt, hogy Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1986. októberi, magyarországi látogatásán felkereshette a magyarországi német kisebbséget,<sup>112</sup> s ráadásul még Bonn anyagi támogatását is kilátásba helyezte a közösség számára.<sup>113</sup> Ezzel a három törekvéssel az NSZK támadást indított az NDK magyarországi kulturális egyeduralma ellen, miközben kétségtelenül az is motiválta, hogy a német kisebbség híd szerepet kapjon a nyugatnémet–magyar kapcsolatokban.<sup>114</sup>

1986 februárjában intenzív tárgyalások kezdődtek Bonn és Budapest között a kulturális intézetek tárgyában. Mivel a magyar fél tisztában volt az NSZK érdeklődésével, beleegyezését – arra hivatkozva, hogy Magyarország anyagi okok miatt egy ideig nem lesz képes kulturális intézetet nyitni Nyugat-Németországban – feltételekhez kívánta kötni: a technikai-tudományos kooperáció elmélyítéséhez, valamint a diplomata és szolgálati útlevelek kölcsönös vízummentességéhez. Emellett Budapest szóba hozta egy kamatmentes, hosszú távú hitel nyújtásának lehetőségét is a német kisebbség tradícióinak ápolását támogató beruházásokhoz.<sup>115</sup> (Ez utóbbi még nem jelentette azt, hogy az NSZK a magyarországi németeknek közvetlen kulturális támogatást nyújthatott volna, de a javaslat már

<sup>109</sup> BA DY/30/11491. Lapszámozás nélkül.

<sup>110</sup> A magyarországi válságról lásd Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 37–40.

<sup>111</sup> Ehhez és a továbbiakhoz lásd a magyar külügyminisztérium feljegyzését Helmut Kohl kancellár közelgő látogatása kapcsán „Nyugatnémet részről várhatóan felvetésre kerülő kérdések” címmel. 1985. november 12. MNL OL 288. f. 32/1985/ 84. ő. e. (NSZK/1985/B), fol. 465–466.

<sup>112</sup> Ez volt az első nyugatnémet államfői látogatás Magyarországon.

<sup>113</sup> Lásd Külügyminisztérium. Kulturális és Tudományos Főosztály. Feljegyzés. Tárgy: A magyar-nyugatnémet szakértői tárgyalások kilátásai. 1986. október 16. MNL OL 288. f. 32/1986/ 95. ő. e. (NSZK/1986/C), fol. 429–431.

<sup>114</sup> Andreas Schmidt-Schweizer: *Ungarndeutsche, Vertriebene und Emigranten im Kalkül der ungarischen Außenpolitik gegenüber Westdeutschland (1973–1989)*. In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Zsolt Vitári. Pécs, 2009. 184–187.

<sup>115</sup> Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1986. április 22-én megtartott üléséről. MNL OL 288. f. 5/ 967. ő. e., fol. 13.

azt mutatta, hogy a magyar fél számolt azzal, hogy Bonn illetékessége nőni fog a magyarországi németek kérdésében.<sup>116</sup>) A nyugatnémet diplomácia azonban visszautasította, hogy a kulturális intézetek kérdését a magyar követelésekhez kössék, ezért az adott szerződést nem írták alá a Weizsäcker látogatás alkalmával, a politikus komoly csalódására. A megoldáshoz vezető utat végül az elnök azon javaslata jelentette, hogy tárgyalják párhuzamosan, de egymástól függetlenül a kulturális intézetek ügyét és a magyar javaslatokat.<sup>117</sup>

A Weizsäcker látogatás után egy évvel, 1987 októberében került sor Grósz Károly kormányfő nyugatnémet útjára.<sup>118</sup> Magyarországon ekkor már felgyorsultak a politikai és gazdasági reformok. A látogatás alkalmával – a kompromisszum jegyében – aláírtak egy szerződést a kulturális intézetek nyitásáról, valamint egyet a tudományos kutatás és a technológiai fejlesztés terén való együttműködésről.<sup>119</sup> Emellett a nyugatnémet fél átadott egy emlékiratot az általa tervezett vízumkönnyítésekről. (A diplomatáknak, nagykövetségek vezető alkalmazottainak, valamint a vegyesvállalatok igazgatóinak eltörölnék a vízumkötelezettséget.) A nyugatnémet fél által leadott nyilatkozat „A magyarországi német nemzetiség és a német nyelv támogatásáról” mindkét fél érdekeit szolgálta, mivel az egyfelől tehermentesítette a magyar költségvetés kisebbségpolitikai intézkedésekre fordítandó részét, másfelől először nyújtott hivatalos „hozzáfértést” az NSZK-nak a magyarországi németiséghez.

Miközben a korábbi években is lezajlott rendezvények (kulturális napok, filmfesztiválok, könyvhetek, társulatok vendégszereplései, ösztöndíjak stb.)<sup>120</sup> még intenzívebben zajlottak,<sup>121</sup> ebben a szakaszban a „Német Szövetségi Köztársaság Kulturális és Információs Központjának” (1990-től Goethe Intézet) – az NSZK egyik első kelet-európai kulturális intézetének – budapesti átadása a nyugatnémet kulturális hét keretében a kulturális kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt.<sup>122</sup> A stuttgarti magyar kulturális intézet megnyitására két évvel később került sor.<sup>123</sup> Ezzel olyan intézeteket hoztak létre, amelyek kez-

<sup>116</sup> Horváth István, bonni magyar nagykövetnek – az anyagi vonatkozások mellett – az volt a szándéka, hogy a magyarországi német kisebbség kérdését ezzel a tőle származó javaslattal a magyar–német politikai kapcsolatok szintjére emeljék. Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991.* Bp., 2009. 55–56.

<sup>117</sup> A magyar külügyminisztérium kulturális és tudományos főosztályának feljegyzése. 1986. október 16. MNL OL 288. f. 32/1986/ 95. ő. e. (NSZK/1986/C), fol. 429–431.

<sup>118</sup> A Grósz-látogatásról átfogóan lásd *Die politisch-diplomatischen*, 63–68, 239–249.

<sup>119</sup> A Grósz-látogatás alkalmával aláírt legfontosabb egyezményekről és emlékiratokról lásd *Die politisch-diplomatischen*, 227–239.

<sup>120</sup> A fejleményekről 1987. közepéig lásd a bonni magyar nagykövet éves beszámolóját. 1987. június 29. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/C), fol. 382–384.; A bonni magyar nagykövet jelentése „Kulturánk jelenléte az NSZK-ban. Kétoldalú kulturális kapcsolataink és kulturális külpropagandánk néhány jellemzője” címmel. 1987. október 7. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/C), fol. 344–354.

<sup>121</sup> Az 1988/1989-es eseményekről lásd a bonni magyar nagykövet éves jelentésének kulturális kapcsolatokkal foglalkozó fejezetét. 1989. június 26. MNL OL 288. f. 32/1989/ 58. ő. e. (NSZK/1989/C), fol. 90–128.

<sup>122</sup> A magyar külügyminisztérium tájékoztató jelentése. 1988. július 18. MNL OL 288. f. 32/1988/ 85. ő. e. (NSZK/1988/B), lapszámozás nélkül. Eddig az időpontig csupán Romániában működött nyugatnémet kulturális intézet.

<sup>123</sup> Lásd <http://www.stuttgart.balassintezet.hu/de/ueber-unser-institut/>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 16.)

detben ugyan nagy indulási nehézségekkel küzdöttek,<sup>124</sup> de a következő évtizedekben szolid bázisává váltak a kulturális kapcsolatok lendületes fejlődésének. Jelentős projektek voltak ebben az időszakban – a német nyelv és a német kisebbség nyugatnémet támogatása keretében – a pécsi Lenau Ház építése, illetve felújítása, a kisebbségi oktatást végző iskolák berendezése és felszerelése, nyugatnémet nyelvtanárok és lektorok küldése, valamint nagyszámú ösztöndíj kiosztása.<sup>125</sup> Ezen kívül 1987-et követően számos testvérvárosi kapcsolat létesült,<sup>126</sup> 1989 után pedig megkezdhetők tevékenységüket Magyarországon a nyugatnémet politikai alapítványok is.<sup>127</sup>

A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok gyors fejlődése az 1980-as évek második felében egyre nagyobb zavarokat okozott a magyar–keletnémet kapcsolatokban. Miközben 1986–1987-ben ezek még magas szinten működtek,<sup>128</sup> és az a kölcsönös – már kevésbé reális – szándék vezette a feleket, „... hogy megőrizzük és tovább fejlesszük a sokrétű és hagyományosan jó kulturális, tudományos kapcsolatokat és hatékonyabban, a költségek növelése nélkül a minőség javításával még jobban használjuk ki lehetőségeinket ...”,<sup>129</sup> legkésőbb 1988 közepére nem lehetett nem észrevenni a negatív tendenciákat. Bár 1988 nyarán még az NDK volt – a Szovjetunió után – az a partner, akivel Magyarország a legintenzívebb kulturális kapcsolatokat tartotta fenn, a viszonyt azonban egyre növekvő mértékben terhelték meg a politikai-ideológiai nézeteltérések („eltérő társadalomirányítási felfogás”), amelyeket főleg a „szocialista pluralizmus” magyar politikája váltott ki Kádár János pártfőtitkár 1988. májusi leváltása után,<sup>130</sup> valamint a rendelkezésre álló eszközök korlátozott volta.<sup>131</sup> Mindenekelőtt a filmművészet terén jelentkeztek a feszültségek, mivel az NDK egy sor társadalomkritikus magyar filmet nem volt hajlandó bemutatni, valamint az ideológia és a társadalomtudományok terén, ahol a növekvő magyar gondolkodásszabadság kiváltotta az NDK nemtetszését.

<sup>124</sup> A nyugatnémet kulturális intézet tevékenységének első évéről Joerg Schumacher a következőket állapította meg: „Nem volt elég kurzus, a könyvtár túl kevés könyvvel volt felszerelve, a rendezvények száma összehasonlítva az NDK Kulturális Központjának aktivitásával, elhanyagolhatóan kevés volt, [...] 18 rendezvényt tartottak összesen, melyeknek a fele filmvetítés volt.” Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation*, 213.

<sup>125</sup> A támogatási programról lásd az 1987. december 3-i nyugatnémet tervezetet, amelyet megküldtek a magyar félnek is. MNL OL 288. f. 32/1987/ 92. ő. e. (NSZK/1987/B/1), fol. 51–55.

<sup>126</sup> Az első hivatalos testvérvárosi kapcsolatot Pécs és a baden-württembergi Fellbach kötötte. A megfelelő megállapodást már Weizsäcker elnök 1986. októberi, magyarországi látogatása alatt aláírták. Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 62.

<sup>127</sup> A Friedrich-Naumann-Stiftung volt az első nyugatnémet politikai alapítvány, amely 1989. június 9-én megkezdte magyarországi működését. Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 115–117.; *Die politisch-diplomatischen*, 135–136.

<sup>128</sup> Lásd a MNK-NDK Kulturális és Tudományos Együttműködési Bizottságának jelentése. 1988. április. MNL OL 288. f. 32/1988/ 84. ő. e. (NDK/1988/A), fol. 142–155.

<sup>129</sup> MSZMP KB külpolitikai osztály. Tájékoztató a magyar-NDK kapcsolatokról. 1986. MNL OL 288. f. 32/1986/ 94. ő. e. (NDK/1986/A), fol. 55.

<sup>130</sup> Közelebbről Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 75–105.

<sup>131</sup> Ehhez és a következőkhöz lásd a magyar kulturális minisztérium levelét az MSZMP KB külpolitikai osztályának. 1988. augusztus 15. MNL OL 288. f. 32/1988/ 84. ő. e. (NDK/1988/A), fol. 170–172.

Az 1988 vége óta Németh Miklós kormánya alatt zajló magyar politikai és gazdasági rendszerváltás, valamint a külpolitikai orientációváltás, melynek keretében az ország egyre inkább a nyugat felé fordult<sup>132</sup> – miközben az NDK makacsul ragaszkodott a négy évtizede gyakorolt politikai irányvonalához –, oda vezetett, hogy a magyar–keletnémet kapcsolatok egyre nagyobb nehézségekkel néztek szembe.<sup>133</sup> Ezek abból adódtak – a már említett politikai-ideológiai ellentéteken túl –, hogy Magyarország egyre inkább távolodott a kulturális élet központi állami tervezésétől, miközben az NDK ragaszkodott hozzá, különösen „a magyarországi németek anyanyelvi és kulturális igényeinek kielégítésében való részvételében...”.<sup>134</sup> Ráadásul Magyarország a piacgazdaságra való átállás jegyében az NDK-hoz fűződő kulturális kapcsolatát is kereskedelmi alapokra kívánta helyezni, miközben Kelet-Berlin ragaszkodott a „devizamentes kulturális csere rendszeréhez”.<sup>135</sup> Végezetül a magyar kormány kijelentette, hogy nem rendezi meg többé a nagy szervezési költséggel járó kulturális napokat, amelyek addig a szocialista kulturális együttműködés kiemelkedően fontos elemei voltak. A negatív tendenciák ellenére a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok 1989-ben még intenzívek voltak: 604 rendezvényt tartottak ebben az évben az NDK Kulturális és Információs Központjában vagy azon kívül, amivel messze megelőzték a nyugatnémet fél aktivitását.<sup>136</sup>

A keletnémet polgárokat érintő, 1989. szeptemberi magyar határnyitás, a magyar demokratikus alkotmány 1989. október 23-i elfogadása, valamint a Honecker-állam 1989 őszi összeomlása eltávolította az utolsó akadályt is a (nyugat)német–magyar kulturális csere szabad fejlődése útjából. A német egység 1990. októberi kikiáltása pedig megszüntette a kettős német kulturális jelenlétet Magyarországon.<sup>137</sup>

## A német–magyar kulturális kapcsolatok mérlege

Ha meg akarjuk vonni a hidegháború alatti német–magyar kulturális kapcsolatok mérlegét, akkor két pontnak kiemelkedő jelentősége van: 1. Minden ideológiai melléközöngével, akkor két pontnak kiemelkedő jelentősége van: 1. Minden ideológiai melléközöngével mellett is az NDK nyelvterjesztési politikája jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelvnek – az angol feltartóztatathatatlanság mellett – Magyarországon máig meglehetősen nagy presztízse van. Kétség kívül ennek volt köszönhető, hogy a gazdasági, politikai és kulturális együttműködésnek 1990 után volt egy szolid nyelvi bázisa is. 2. A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok évtizedeken át tartó, lépésről-lépésre történt felépítése 1990-re megteremtette azt a széles alapot, amelyről kiindulva a demok-

<sup>132</sup> Részletesen elemzi Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns*, 107–192.

<sup>133</sup> Az MSZMP KB külpolitikai osztályának jelentése „Magyarország és az NDK kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatai” címmel. 1989. július 4. MNL OL 288. f. 32/1989/ 57. ő. e. (NDK/1989/A), fol. 29–31.

<sup>134</sup> Uo. fol. 30. Jellemző módon itt még csak „részvételtől” volt szó.

<sup>135</sup> Uo.

<sup>136</sup> Ehhez lásd Schumacher: *Das Ende der kulturellen Doppelrepräsentation*, 209.

<sup>137</sup> Erről részletesen uo.

ratikus Magyarország és az egyesült Németország közti kulturális kapcsolatok színvonala (minőségét és mennyiségi mutatóit tekintve) európai összehasonlításban is kiemelkedő szintet ért el.<sup>138</sup>

*Fordította: Eiler Ferenc*

---

<sup>138</sup> 1992 óta a német–magyar kulturális kapcsolatok alapja az 1992. február 6-án aláírt „Szerződés a Német Szövetségi Köztársaság a Magyar Köztársaság között a baráti együttműködésről és az európai partnerségről”. *United Nations - Treaty Series* 1996. Vol. 1909. 1-32526.